

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ TƏHSİL SFERASINDA
DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN VƏZİYYƏTİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Şirinzadə İlkin Möhübbət

BAKİ - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ____ ” _____ **2022-ci il**

“KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ TƏHSİL SFERASINDA
DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN VƏZİYYƏTİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403-Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə nəzarəti və audit

Qrup: 636

Magistrant:
Şirinzadə İlkin Möhübbət oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.ü.f.d. Həkimova Yeganə Allahyar qızı

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ - 2022

Elm andı

Mən, İlkin Şirinzadə Möhübbət oğlu and içirəm ki, “Koronavirus pandemiyası şəraitində təhsil sferasında dövlət maliyyə nəzarətinin vəziyyəti” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

KORONAVİRUS PANDEMİYASI ŞƏRAİTİNDƏ TƏHSİL SFERASINDA DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN VƏZİYYƏTİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Məlumdur ki, hazırda dünyanın bir sıra ölkəsinə yayılan və COVID-19 adlanan yeni növ Korona virusunun yaratdığı yoluxucu xəstəlik ilk dəfə 2019-cu ilin dekabrında Çinin Uhan şəhərində ortaya çıxıb.

Tədqiqatın məqsədi: Araşdırmanın aparılmasında başlıca məqsəd koronavirus pandemiyası zamanı Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən maliyyə nəzarətinin indiki vəziyyətini analiz etmək, mövcud problemlərin müzakirə edilməsi, onların aradan qaldırılması, səmərəliliyin artırılması istiqamətində praktiki tədbirlərin işlənilib hazırlanmasını təmin etməkdən ibarətdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Dissertasiya işinin hazırlanması zamanı iqtisadi təhlildə, uçot, statistikada və nəzarətdə istifadə olunan bir sıra metodlardan istifadə olunmuşdur. Bu, sistemli, müqayisəli təhlil, faiz və promil analiz və sintez və digər araşdırma metodlarından ibarətdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın məlumat bazası Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirli-yinin statistik materiallarından, müxtəlif elmi nəşrlərdən, rəsmi saytlardan və s.

Tədqiqatın məhdudyyətləri: Pandemiya dövrünün bitmə vaxtının müəyyən edilə bilməməsi, qeyri-müəyyənliyi və alınan qərarların tam olaraq araşdırılmasında yaranan çətinliklər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın elmi yeniliyi budur ki, maliyyə nəzarətinin gələcəkdə inkişafı, eləcə də səmərəliliyi dövlətin qanunvericilik bazasının dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsindən asılıdır. Beləliklə, maliyyə nəzarətinə nəzarətin normativ-hüquqi bazası bu nəzarətin keyfiyyət baxımından demokratik dövlətlərə xas olan yeni səviyyəyə qaldırılmasını təmin etməlidir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: İşin praktik əhəmiyyəti nəticələrin maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi prosesində istifadə edilməsidir.

Açar sözlər: koronavirus, pandemiya, maliyyə nəzarəti, ölkə, dünya.

STATUS OF PUBLIC FINANCIAL CONTROL IN EDUCATION IN THE CONTEXT OF CORONAVIRUS PANDEMY

SUMMARY

The actuality of the subject: It is known that the infectious disease caused by a new type of coronavirus called COVID-19, which is currently spreading to several countries around the world, first appeared in December 2019 in the Chinese city of Wuhan.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the study is to analyze the current state of financial control in the Republic of Azerbaijan during the coronavirus pandemic, to discuss the existing problems, to eliminate them, to ensure the development of practical measures to increase efficiency.

Used research methods: A number of methods used in economic analysis, accounting, statistics and control were used in the preparation of the dissertation. It consists of systematic, comparative analysis, percentage and promil analysis and synthesis and other research methods.

The information base of the research: The research database is based on statistical materials of the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, the Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan, various scientific publications, official websites, etc.

Restrictions of research: Uncertainty about the end of the pandemic period, uncertainty and difficulties in fully investigating the decisions made.

The novelty and practical results of investigation: The scientific novelty of the research is that the future development of financial control, as well as its effectiveness depends on the improvement of the legislative framework of the state in accordance with the requirements of the time. Thus, the regulatory framework for financial control must ensure that control is raised to a new level that is typical of democracies in terms of quality.

Scientific-practical significance of results: The practical significance of the work is the use of the results in the process of improving the financial control system.

Keywords: coronavirus, pandemic, financial control, country, world.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AMB	Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı
AR	Azərbaycan Respublikası
BIEMF	Borcların İdarə Edilməsi üzrə Milli Fond
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
COVID 19	Koronavirus
DMS	Dövlət Maliyyə Statistikaı
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
İƏİT	İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
NYBM	Nəticələrə Yönelik Bütçə Mexanizmi
OECD	Organisation for Economic Cooperation and Development
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsulu

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. PANDEMİYA ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN ZƏRURİLİYİ VƏ DÖVLƏT İDARƏETMƏSİNDƏ ROLU.....	12
1.1. Dövlət - maliyyə nəzarətinin zəruriliyi və iqtisadi əsasları	12
1.2. Pandemiya şəraitində dövlətin idarəetməsində maliyyə nəzarəti sistemi institutlarının əhəmiyyəti və onların qarşılıqlı əlaqələndirmə mexanizmləri	20
1.3. Dövlət - maliyyə nəzarəti sisteminin təşkili prinsipləri və onun hüquqi bazasının formalaşdırılması xüsusiyyətləri	23
II FƏSİL. BÜDCƏNİN GƏLİRLƏRİ VƏ XƏRCLƏRİNİN FORMALAŞMASI ÜZƏRİNDƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLİ İSTİQAMƏTLƏRİ ...	25
2.1. Büdcə gəlirlərinin icrası üzərində maliyyə nəzarətinin təşkili formalarının qiymətləndirilməsi.....	25
2.2. Büdcə xərclərinin icrasının təhlili və maliyyə nəzarəti.....	29
2.3. Büdcənin icrası üzrə hesabatların mərhələləri və onların təhlilinin dəyərləndirilməsi	42
III FƏSİL. RESPUBLİKADA SOSIAL SFERADA DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ EFFEKTİVLİYİNİN ARTIRILMASI	48
3.1. Dövlət maliyyə nəzarətinin mövcud problemləri və onların aradan qaldırılması məsələləri.....	48
3.2. Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarətinin müasir tələblər səviyyəsində qurulması və effektivliyinin artırılması.....	53
3.3. Pandemiyanın maliyyə nəzarətinin effektivliyinə olan təsirinin azaldılması ..	56
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	62
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	65
Cədvəllərin siyahısı	70
Şəkillərin siyahısı	70

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Məlumdur ki, hazırda dünyanın bir sıra ölkəsinə yayılan və COVID-19 adlanan yeni növ Korona virusunun yaratdığı yoluxucu xəstəlik ilk dəfə 2019-cu ilin dekabrında Çinin Uhan şəhərində ortaya çıxıb.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı 2020-ci ilin mart ayında koronavirus infeksiyasını epidemiya (epidemiya) kimi tanımış və nəticədə dünyanın əksər ölkələrində xüsusi rejimlər, karantin qaydaları qəbul edilmişdir. Epidemiya həm də ölkələrin iqtisadiyyatlarına və şirkətlərin maliyyə vəziyyətinə ciddi təsir etməkdədir.

Belə bir zamanda, inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu üzrə, ölkəmizdə də potensial iqtisadi itkilərin qarşısının alınması və sahibkarlığın dəstəklənməsi məqsədilə Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 mart tarixli 1950 nömrəli Fərmanının 10.2-ci bəndinin həyata keçirilməsi haqqında Sərəncam imzalamışdır.

Layihə 3 əsas sahədə dəstəkləyici təşəbbüsləri nəzərdə tutur:

İqtisadi artımın və sahibkarlığın dəstəklənməsi, o cümlədən epidemiyaya məruz qalan ərazilərdə çalışan işçilərin əməkhaqlarının bir hissəsinin ödənilməsi, epidemiyaya məruz qalan ərazilərdə çalışan fərdi (mikro) sahibkarlara maliyyə yardımının göstərilməsi, vergi bankı.

Qeyd olunan tədbirlər planı çərçivəsində Azərbaycan Mərkəzi Bankı kredit təşkilatlarına qarşı tənzimləyici tədbirlərin həyata keçirilməsi çərçivəsində Maliyyə Sabitliyi Şurasının tövsiyələrinə uyğun olaraq 25 aprel 2020-ci il tarixində müvafiq qərar qəbul edib.

Buraya fiziki şəxslər tərəfindən Azərbaycan Respublikasının İpoteka və Kredit Zəmanət Fondunun vəsaiti hesabına verilmiş ipoteka kreditlərinin restrukturizasiyası, dövlət vəsaiti hesabına verilən biznes kreditlərinin restrukturizasiyası, o cümlədən sığorta və dəstək məsələləri də nəzərdə tutulur.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: İqtisadi - sosial inkişaf prosesləri daimi olaraq fərqli və ciddi təsirlər göstərir və nəticədə sosial-iqtisadi həyatda dövlət iqtisadi tənzimləmə mexanizminin işini çətinləşdirən bir sıra

problemlər yaranır. Mənfi amillərin qarşısının alınması, aradan qaldırılması və qarşısının alınması məqsədiylə iqtisadi nəzarət sistemi olmalıdır. Ümumiyyətlə, iqtisadi nəzarət sisteminin ən vacib komponentlərindən biri maliyyə nəzarətidir. Fiskal nəzarətin məqsədi dövlətin iqtisadi siyasətinin uğuru şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədiylə iqtisadiyyatın istənilən sahələrində maliyyə resurslarının formalaşmasına və səmərəli istifadəsinə şərait yaratmaqdır. Nəzarət sistemi haqqında nəzəriyyələr U.Y.Danilevskinin, S.V.Stepaşinin, A.L.Jdanovun, alman alimi D.Xanın, D.Q.Çernikin və başqalarının araşdırmaları olmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Araşdırmanın aparılmasında başlıca məqsəd koronavirus pandemiyası zamanı Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən maliyyə nəzarətinin indiki vəziyyətini analiz etmək, mövcud problemlərin müzakirə edilməsi, onların aradan qaldırılması, səmərəliliyin artırılması istiqamətində praktiki tədbirlərin işlənilib hazırlanmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr həll edildi:

- Dövlət - maliyyə nəzarətinin zəruriliyi və iqtisadi əsaslarını araşdırmaq;
- Pandemiya şəraitində dövlətin idarəetməsində maliyyə nəzarəti sistemi institutlarının əhəmiyyəti və onların qarşılıqlı əlaqələndirmə mexanizmlərini öyrənmək;
- Dövlət - maliyyə nəzarəti sisteminin təşkili prinsipləri, habelə onun hüquqi bazasının formalaşdırılması xüsusiyyətlərini təhlil etmək;
- Bütçə gəlirlərinin icrası zamanı maliyyə nəzarətinin təşkili formalarının qiymətləndirilməsini həyata keçirmək;
- Bütçə xərclərinin icrasının analizi və maliyyə nəzarətini proseslərini təhlil etmək;
- Bütçənin icrası üzrə hesabatların mərhələ və onların təhlilinin dəyərləndirilməsini aparmaq;
- Dövlət maliyyə nəzarətinin hazırki problemləri, habelə onların aradan qaldırılması məsələlərini və effektivliyinin artırılması yollarını aydınlaşdırmaq
- Pandemiyanın maliyyə nəzarətinin effektivliyinə olan təsirinin azaldılması üçün araşdırmalar aparmaq.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Koronavirus pandemiyası zamanı Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarəti siyasəti tədqiqat işinin obyektini təşkil edir.

Pandemiya dövründə təhsil sitemində dövlət maliyyə nəzarəti tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya işinin hazırlanması zamanı iqtisadi təhlildə, uçot, statistikada və nəzarətdə istifadə olunan bir sıra metodlardan istifadə olunmuşdur. Bu, sistemli, müqayisəli təhlil, faiz və promil analiz və sintez və digər araşdırma metodlarından ibarətdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın məlumat bazası Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin statistik materiallarından, müxtəlif elmi nəşrlərdən, rəsmi saytlardan və s.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Pandemiya dövrünün bitmə vaxtının müəyyən edilə bilməməsi, qeyri-müəyyənliyi və alınan qərarların tam olaraq araşdırılmasında yaranan çətinliklər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi budur ki, maliyyə nəzarətinin gələcəkdə inkişafı, eləcə də səmərəliliyi dövlətin qanunvericilik bazasının dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsindən asılıdır. Beləliklə, maliyyə nəzarətinə nəzarətin normativ-hüquqi bazası bu nəzarətin keyfiyyət baxımından demokratik dövlətlərə xas olan yeni səviyyəyə qaldırılmasını təmin etməlidir.

- Yoxlamaların keyfiyyətinin artırılması, habelə yoxlamaların sayının azaldılması;
- Maliyyə nəzarətləri sahəsində informasiya texnologiyalarından istifadənin artırılması;
- Müxtəlif nəzarət orqanları tərəfindən yoxlanışların təkrarlanmasının qarşısının almaq;
- Yoxlamalar zamanı qanunvericilik tələblərinə əməl olunması və mənfi hallara qarşı mühüm nəzarət mexanizmlərinin tətbiq edilməsi;

- Mövcud reallıqlara uyğun olaraq maliyyə nəzarətinin normativ-hüquqi bazasının inkişaf etdirilməsi.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: İşin praktik əhəmiyyəti nəticələrin maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi prosesində istifadə edilməsidir.

I FƏSİL. PANDEMİYA ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN ZƏRURİLİYİ VƏ DÖVLƏT İDARƏETMƏSİNDƏ ROLU

1.1. Dövlət - maliyyə nəzarətinin zəruriliyi və iqtisadi əsasları

Maliyyə nəzarətinin səviyyəsi əsasən təşkilatdan asılıdır. Dövlət orqanlarının tətbiq etdiyi maliyyə nəzarəti adətən əvvəlcədən müəyyən edilmiş xüsusi planlara, xüsusi audit nəzarəti isə alınan sifarişlərə əsaslanır. Birinci halda müfəttişin adına arayış verilir, o, pasport və ya şəxsiyyəti təsdiq edən digər sənədlə birlikdə yoxlayıcı orqanın rəhbərliyinə təqdim edilir.

Rəhbərlik müvafiq qərar qəbul etdikdən sonra audit müəssisənin baş mühasibinin və ya digər vəzifəli şəxsinin iştirakı ilə başlanır. Audit zamanı istifadəçi üzv olduğu auditora və ya təşkilata müraciət edir, müvafiq müqaviləyə xitam verir və lazımı vəsaiti icraçının hesabına köçürür, bundan sonra audit həyata keçirilir. Hər iki halda auditin nəticələri Yekun Aktında rəsmi şəkildə öz əksini tapır. Bu cür səylər adətən bir neçə hissədən ibarətdir. Birinci hissədə yoxlamanın xarakteri, üsulu, tarixi (vaxtı) və icraçılar müəyyən edilir.

İkinci bölmədə ayrı-ayrı ərazilərdə aparılan yoxlamalar zamanı aşkar edilmiş faktlar və hadisələr təsvir olunur. Ümumiyyətlə, qanunda bütün müsbət və mənfi faktlar öz əksini tapmalıdır.

Üçüncü bölmədə aşkar edilmiş nöqsanların aradan qaldırılması və müəssisənin ümumi fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması yolları müəyyən edilir, çünki müfəttişin işi təkcə mənfi və zərərli cəhətləri aşkar etməkdən ibarət deyil. Yoxlama prosesinə müfəttişlərdən əlavə, biznes rəhbərləri və kənar ekspertlər də cəlb oluna bilər.

Hazırlanmış akt yoxlamanın bütün iştirakçıları və müəssisə rəhbəri tərəfindən imzalanmalı və akt möhürlənməlidir. Əgər administrasiya bunu təsdiqləmək istəmirsə, imtinasını əsaslandırmağa olacaq. Akt imzalanaraq təsdiq edildikdən sonra müvafiq (yoxlama) orqanının müzakirəsinə verilir və müzakirənin sonunda zəruri tədbirlər görülür. İstintaqın gedişində cinayət faktları və inzibati xətalər aşkar edildikdə, material prokurorluğa, yuxarı orqanlara və digər aidiyyəti orqanlara göndərilir.

Bu gün dünya iqtisadiyyatı hər il öz fəaliyyətini yeniləyir. Onun inkişafı bazar münasibətlərinin dinamikasına tabedir və bu münasibətlərin mövcudluğu ilə şərtlənir. Beləliklə, bazar iqtisadiyyatının aşkar faydalarını nəzərə alaraq, bir zamanlar fərqli şəkildə hökmranlıq edən ölkələr indi öz iqtisadiyyatlarını bu istiqamətə çevirirlər. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə, daha dəqiq desək, maliyyə nəzarəti çox vacibdir.

Keçmiş mühafizəkar iqtisadi sistemdə maliyyə nəzarətinin rolu minimal idi və dövlət səviyyəsində məhdud idi. Azərbaycan Respublikası hazırda bazar iqtisadiyyatına keçid prosesində olsa da, bütün sahələrdə, o cümlədən təsərrüfat fəaliyyətinə maliyyə nəzarəti sahəsində mühüm işlər görülüb.

Köhnə maliyyə nəzarəti sistemi vahid mülkiyyət formasına, dövlət mülkiyyətinin şərtlərinə uyğunlaşdırılırdı. İndiki şəraitdə köhnə idarəetmə sistemini yenidən qurmaq, müasirləşdirmək və təkmilləşdirmək lazımdır. Maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi, ilk növbədə, audit xidmətinin ən müasir mexanizmlərinin təşkili və fəaliyyəti, nəzarət sistemlərinin ardıcılığının və səmərəliliyinin artırılması və s. üçün dayanır.

Ölkəmizdə maliyyə nəzarəti sahəsində müvafiq bazar strukturları yaradılmışdır. Məsələn, müstəqil audit firmaları, parlamentin hesablama palataları, auditorlar palataları, Mərkəzi Bank yanında Maliyyə Nəzarəti Departamenti və s. Bir misal göstərmək olar.

Eyni zamanda, bu o demək deyil ki, maliyyə nəzarəti sistemində bütün zəruri tədbirlər görülməlidir, lakin bu istiqamətdə ciddi, xüsusilə ehtiyat (qoruma və mühafizə) tədbirləri həyata keçirilməlidir (Abbasov A.B. 2011: s.44):

- Beynəlxalq səviyyəyə çıxma bilən audit şirkətlərinin yaradılması. Bu gün beynəlxalq səviyyədə tanınan şirkətlər arasında Azərbaycan şirkəti olmadığı üçün xarici bazarlara çıxış məhduddur. Hətta daxili bazarda bir çox iri şirkətlər tanınmış xarici şirkətlər tərəfindən yoxlanılır.

- maliyyə nəzarəti və vergilərin yığılması üzrə özəl şirkətlərin xidmətlərindən təcridən istifadə edilməsi;

- bəzi məhdudiyətlər və yoxlamaların və auditlərin əlaqələndirilməsi;

- müxtəlif tənzimləyici orqanlar tərəfindən yoxlamaların təkrarlanmasının qarşısının alınması;

- Maliyyə nəzarəti prosesində elektron vəsaitlərdən istifadənin artırılması, onlayn auditin aparılmasına şərait yaradılması.

Maliyyə nəzarəti cəmiyyətin idarə edilməsini iqtisadi həyatın müxtəlif sahələrinin və iqtisadiyyatın müxtəlif səviyyələrinin tələblərinə uyğun təşkil etmək üçün mürəkkəb və çoxsaxəli məsələləri həll edir.

Dövlət maliyyə nəzarəti dövlət hakimiyyəti orqanları, icra hakimiyyəti orqanları, maliyyə, vergi, kredit, sığorta təşkilatları, komitələr, yerli özünüidarəetmə orqanlarının rəhbərləri, maliyyə xidməti idarələri, kooperativ-təftiş komissiyaları və ictimai birliklər tərəfindən həyata keçirilir. Maddələrə tabeliyindən asılı olmayaraq nəzarət həvalə edilmişdir.

Maliyyə Nəzarəti Departamenti, nazirliklərin idarələri, şirkətlər, yerli dövlət qurumları və s. tərəfindən həyata keçirilir. Onun məhsulları şirkət və şöbələrin istehsal və maliyyə fəaliyyəti hesab olunur.

Təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti müəssisələrdə, idarə və təşkilatlarda təsərrüfat xidmətində olan şəxslər (mühasibat uçotu, maliyyə şöbəsi və s.) tərəfindən həyata keçirilir. Burada nəzarət müəssisə və təşkilatın təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə, eləcə də onların ayrı-ayrı sahələrinə (şöbələr, sexlər, filiallar, sahələr) yönəldilir.

Dövlətin maliyyə nəzarəti insanlar (ekspertlər) tərəfindən pulsuz və könüllü şəkildə həyata keçirilir. Nəzarətin məqsədi müfəttiş qarşısında konkret məsələlərdən asılıdır.

Müstəqil maliyyə nəzarəti auditorlar, firmalar və ixtisaslaşmış xidmətlər tərəfindən həyata keçirilir.

Ölkənin qanunverici orqanı milli iqtisadiyyatın sosial inkişafı üzrə proqnozları, dövlət büdcəsinin icrası haqqında hesabatları müzakirələr və təsdiqlər zamanı həyata keçirir. Onlar dövlət vəsaitlərinin qanuni və səmərəli istifadəsinə və xərclənməsinin düzgün istifadəsinə nəzarət edirlər. Qanunverici orqan maliyyə nəzarətini komitələr

və komissiyalar, xüsusən də proqnoz və maliyyə komissiyaları vasitəsilə həyata keçirir.

Büdcə vəsaitlərinin səfərbər edilməsi və istifadəsi prosesi Maliyyə Nazirliyinin rəhbərlik etdiyi maliyyə institutları tərəfindən tənzimlənir və bu nəzarət növü büdcə nəzarəti adlanır.

Maliyyə Nazirliyinin aparatında nəzarət şöbəsi, maliyyə qurumlarının baş müfəttişləri ştatı fəaliyyət göstərir. Müfəttişlərə Nəzarət Şöbəsi: Təftiş qrupu şirkətlərin, idarə və təşkilatların bütün növ istehsal və maliyyə fəaliyyətini yoxlayır.

Kredit təşkilatları kreditlərin verilməsi və ödənilməsi üzərində maliyyə nəzarətindən istifadə edirlər.

Dövlət komissiyaları, dövlət komitələri, nazirliklər və baş idarələr, yerli özünüidarəetmə orqanları xüsusi yoxlama aparatı vasitəsilə maliyyə nəzarətindən istifadə edirlər.

Maliyyə nəzarətinin formaları auditin keçirilmə vaxtı (dövrü) əsasında qurulur. Bu mənada maliyyə nəzarətinin üç forması mövcuddur (Abasov AB. 2011: s.49):

- a) əsas nəzarət;
- b) mövcud nəzarət vasitələri;
- c) Arxa nəzarət.

Əsas nəzarət fondların yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi üçün maliyyə əməliyyatları başlamazdan əvvəl istifadə olunan nəzarətdir. Bu addım maliyyə intizamının pozulmasının qarşısını almaq üçün çox vacibdir.

Bu nəzarət lisenziyaların və fəaliyyətin əsasını təşkil edən sənədlərin: büdcə layihələrinin, maliyyə planlarının və smetalarının, kassa sənədlərinin ekspertizasından ibarətdir. Beləliklə, əsas maliyyə nəzarətinin məqsədi maliyyə-hüquqi münasibətlərin iştirakçılarına zəruri prosedur dəstəyi göstərməkdir.

Cari nəzarət maliyyə əməliyyatları zamanı həyata keçirilən maliyyə nəzarətidir. Belə nəzarətlərə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi, dövlət qarşısında maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, cari xərclər və s. misal göstərmək olar. Bu növ nəzarətin məqsədi maliyyə fəaliyyətindəki çatışmazlıqları aşkar etmək və xəbərdar etməkdir.

Təşkilat əməliyyatları idarə etmək, sənədləşdirmək, təhlil etmək və hesabat vermək üçün maliyyə nəzarəti çərçivəsini tətbiq etməlidir. Effektiv maliyyə idarəetmə planlaması şirkətə maliyyə risklərini azaltmağa kömək edir

Maliyyə nəzarəti təşkilata maliyyə resurslarının istiqamətini, bölüşdürülməsini və istifadəsini müəyyən etməyə imkan verir. Beləliklə, şirkət mövcud vəziyyətinə və proqnozuna uyğun olaraq məqsədləri əsasında maliyyə hesabatlılığını qoruyub saxlamaqla məqbul xərcləmə qərarları verə bilər.

Bu strategiya şirkətin biznes planları ilə bağlı faktiki fəaliyyətinin nəzərdən keçirilməsini və hər hansı anomaliyalara, pozuntulara və ya gözlənilməz dəyişikliklərə cavab olaraq siyasət və prosedurlara düzəliş etməyi əhatə edir.

Daha sadə sözlə, maliyyə nəzarəti təşkilatın strategiya və siyasətlərinin formalaşdırılması üçün zəruridir. Bu, yalnız xərcləri azaldır, həm də bütün prosesi sadələşdirə bilər, nəticədə mənfəət artır. Onun olmaması sistemə xaos gətirə bilər.

Müəssisələr məqsədlərinə çatmaq üçün adətən maliyyə resurslarını izləməli və onlara nəzarət etməlidirlər.

Cari maliyyə nəzarəti səlahiyyətli dövlət orqanları qarşısında qurum və idarələrin xidmət strukturu vasitəsilə gündəlik həyata keçirilməli olan nəzarətdir. Bu zaman onlar səhvləri vaxtında aşkar edib aradan qaldıra bilərlər. Cari maliyyə nəzarətinin məqsədi dövlət öhdəliklərinin yerinə yetirilməsindən əldə edilən gəlirləri və ya verilmiş vəsaitlərin xərclənməsini sənədləşdirməkdən ibarətdir.

Növbəti yoxlama maliyyə əməliyyatının sonunda həyata keçirilən maliyyə yoxlamasıdır. Məsələn, hüquqi şəxslər tərəfindən büdcə öhdəlikləri yerinə yetirildikdən və ya müəyyən məqsədlər üçün vəsait xərcləndikdən sonra həyata keçirilən maliyyə nəzarəti əməliyyatın məqsədəuyğunluğunun, o cümlədən uyğunluğunun, çatışmazlıqların aşkar edilməsinin və pozuntulara görə məsuliyyətin nəzərə alınması ilə qanuniliyinin yoxlanılmasına yönəlib.

Növbəti maliyyə nəzarəti tədqiqatının məqsədi əvvəlki audit dövrünün maliyyə nəticələrini təhlil etməkdir. Buna görə də nəzarət edən maliyyə qurumu müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini hərtərəfli və dərin təhlillə nəzərdən keçirir.

Fiskal nəzarət aşağıdakı kateqoriyalar üzrə məqsədlərə nail olunması ilə bağlı ağılabatan təminat təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş bir prosesdir:

- Etibarlı maliyyə məlumatları hazırlamaq;
- Əməliyyatların effektivliyini və səmərəliliyini təşviq etmək;
- Mövcud qaydalara uyğunluğu təmin etmək;

Nəzarət prosedurları aşağıdakı prinsiplərə əməl etməlidir:

İcazə Məhdudluğu: Əməliyyat icazəsi məsuliyyəti biznes meneceri və onun təyin etdiyi şəxs(lər) ilə məhdudlaşmalıdır. Hər hansı bir departament daxilində icazə verənlərin sayına məhdudluğu qoyulmalıdır. Hər hansı bir səlahiyyət həvalə edilməsi sənədləşdirilməlidir.

Vəzifələrin ayrılması: Ən azı iki nəfər bir əməliyyata baxmalıdır. Heç bir şəxs əməliyyatı başlamaq, təsdiqləmək, nəzərdən keçirmək və fiziki olaraq nəzarət etmək qabiliyyətinə malik olmamalıdır. Qeyd: Məhdud işçi resursları səbəbindən bu funksiyaları bir-birindən ayırmaq mümkün olmadıqda və ya təsdiqləyici ilə əlaqəli əməliyyatlar üçün əməliyyatların ikinci dərəcəli nəzərdən keçirilməsi əməliyyatların səlahiyyətli olmayan, lakin aydın səlahiyyət xəttinə malik olan şəxs tərəfindən vaxtaşırı aparılmalıdır.

Maliyyə hesabatlarının nəzərdən keçirilməsi: Maliyyə hesabatları vaxtında yoxlanılmalıdır. Hesabı nəzərdən keçirən fərdin əməliyyatlar haqqında biliyi və hesab üçün aydın səlahiyyət və məsuliyyət xətti olmalıdır. Bu məsul şəxs Discoverer-də mövcud olan hesabatları nəzərdən keçirməli və hər hansı əməliyyatlarla bağlı sualları olarsa, müvafiq ofis(lər)lə işləməlidir.

Fiziki nəzarət: Şöbə öz aktivləri və qeydləri üzərində lazımi fiziki nəzarəti saxlamalıdır. Əmlakın İdarə Edilməsi Departamenti bütün universitet səviyyəsində fiziki inventarların idarə edilməsinə cavabdehdir. Onlar lazım olduqda avadanlıqları etiketləyəcək və şöbə inventarının dövrü auditini aparmaq üçün şöbələrlə işləyəcəklər. Müvafiq nəzarəti təmin etmək üçün şöbələr bütün fiziki aktivlərin yerləşdiyi yerin ətraflı qeydlərini aparmalıdır.

Müəllif isə fiskal nəzarətin iki növünü fərqləndirir (Tağıyev A.H., Köçərli H.R. 2013: s.60):

a) milli nəzarət, yəni dövlət orqanları və ümumi hakimiyyət orqanları tərəfindən inzibati orqanlar və xüsusi nəzarət orqanları vasitəsilə iqtisadiyyata nəzarət.

b) İnzibati nəzarət, yəni yerli özünüidarəetmə orqanının nəzarət-təftiş idarələrinin tabeliyində olan orqanlar və idarələr üzərində nazirlik və idarələr tərəfindən həyata keçirilən maliyyə nəzarəti.

Sənəd auditinə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini təsvir edən maliyyə sənədləri - hesabatlar, ödəniş sənədləri, sərəncamlar və çeklər, icazələr və balanslar və s. daxildir. Audit aparılır. Bu sənədlər əsasında nağd pul yoxlanılmadan sənəd çekində səhvlər aşkar edilə bilər.

Faktiki audit həm sənədlərin, həm də maddi aktivlərin yoxlanılmasıdır. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, bu, adından da görüldüyü kimi reallığın təsdiqidir. Bu cür faktlar istənilən məlumata və ya qanunvericiliyə əsaslanıla bilər. Məsələn, hansısa ərazidə qanun pozuntusu ilə bağlı məlumat varsa, bu fakt yoxlanılacaq. Və ya mövcud vergi qanunvericiliyinə əsasən, məsələn, vergi orqanları vergi ödənişlərini yoxlamaq və vergi köçürmələrini təmin etmək üçün faktiki yoxlamalar aparır. Praktikada faktiki auditə daxili audit də deyilir.

Kompleks audit şirkətlərin, idarələrin və təşkilatların təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin bütün aspektlərinin (yəni, gəlir sahələri, xərclərin planlaşdırılması, malların satışı və s.) auditidir. Tam audit eyni zamanda bir və ya iki il kimi bir müddət ərzində bütün fəaliyyətlərin auditidir.

Qismən audit zamanı nəzarət mərkəzi özünün təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin istənilən aspektinə diqqət yetirəcək. Məsələn, departamentin vergi şöbəsində və ya ezamiyyət xərcləri və s.. Sahələr ayrı-ayrılıqda hər bir yoxlamaya məruz qalır.

Qismən auditə seçki auditinə də deyilir. Təsadüfi yoxlamalar zamanı yoxlama sənədlərində yoxlama növünün adı qeyd edilməlidir.

Hüquq ədəbiyyatında bir çox başqa eksperiment növləri var. Tematik yoxlamalar, dövri yoxlamalar, plandankənar yoxlamalar və kompleks yoxlamalar daxildir. Müvafiq olaraq, audit təşkilatı xarakterinə görə aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər (Azərbaycanda Elmi-Praktik Konfransın məzmunu, 2019):

- 1) tematik audit;
- 2) Kompleks yoxlama;
- 3) dövri yoxlama;
- 4) Plansız yoxlama.

Tematik auditin məqsədi şirkət və təşkilatların müəyyən fəaliyyət sahələrinin düzgünlüyünü yoxlamaqdır.

Bununla belə, bəzi orqanların, məsələn, tədqiqatçıların (dövri yoxlama aparıldığı halda belə əlavə yoxlamalar aparılmalıdır) tələbi ilə plandankənar yoxlamalar dərhal həyata keçirilir.

Yoxlamanın prinsip və üsullarına gəlincə, demək lazımdır ki, yoxlama, bir qayda olaraq, bir ay müddətində aparılmalıdır. Lakin təftiş orqanı bu müddəti uzada və ya qısalda bilər.

Yoxlamalar, bir qayda olaraq, əvvəlcədən hazırlanmış proqram əsasında aparılır. Proqramda auditin maddələri və ya maddələri, məqsədləri və müddəti təsvir edilməlidir.

1.2. Pandemiya şəraitində dövlətin idarəetməsində maliyyə nəzarəti sistemi institutlarının əhəmiyyəti və onların qarşılıqlı əlaqələndirmə mexanizmləri

Son zamanlar koronavirus (COVID-19) infeksiyalarının əhatə dairəsi və coğrafiyası artıb. Eyni zamanda, yeni keçid qlobal iqtisadiyyata, beynəlxalq maliyyə və əmtəə bazarlarına, eləcə də neftin qiymətlərinə mənfi təsir göstərir.

Koronavirusun ölkəmizdə yayılmasının qarşısını almaq üçün biznes, turizm, iaşə və s. Xüsusi formalar həyata keçirildi və əhalinin sosial təcrid olunması təmin edildi. Bütün bu tədbirlər təbii olaraq ölkədə sahibkarlığı zəiflədəcək və iqtisadiyyatın əksər sahələrinin artımına mənfi təsir göstərəcək.

Xarici dövlət maliyyə nəzarəti fəaliyyəti aşağıdakı üç istiqamətdə həyata keçirilir (Ханкишев Б.А. 2012: s.79):

- dövlətin fiskal və iqtisadi siyasətini həyata keçirən orqanlar tərəfindən maliyyə intizamının vəziyyətini və maliyyə qanunvericiliyinə əməl olunmasını yoxlamaq;

- həmin subyektlər tərəfindən həyata keçirilən təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəlilik, qənaətcillik və səmərəlilik prinsiplərinə riayət olunmasının yoxlanılması;

- Bu orqanlar tərəfindən yol verilmiş qanun pozuntularını göstərən müvafiq düzəliş tədbirləri görmək, təqsirkar şəxsləri məsuliyyətə cəlb etmək və gələcəkdə belə pozuntuların qarşısının alınması üçün müvafiq təklif və tövsiyələr vermək.

Dövlətin əsas məqsədlərindən biri büdcə, əmlak, təbii sərvətlər və digər maddi və qeyri-maddi sərvətlər kimi ictimai resurslardan qənaətlə və səmərəli istifadəni təmin etməkdir. Qlobal iqtisadi böhran, fiziki resursların qıtlığı, artan risklər, eləcə də müşahidə olunan iqtisadi sarsıntılar bu məsələni daha da aktualaşdırıb. Bütün bunlar dövlət vəsaitlərinin daha səmərəli istifadəsinə, başqa sözlə, vəsaitlərin istifadəsində səmərəliliyin və səmərəliliyin təmin edilməsinə, qənaət sahəsində kənar dövlət maliyyə tənzimləyicilərinin hesabatlılığının və məsuliyyətinin artırılmasına səbəb olmuşdur.

Bu gün xarici maliyyə tənzimləyicilərinin gündəliyinə tək cə maliyyə tənzimlənməsi deyil, həm də ictimai hesabatlılığın təkmilləşdirilməsi, hesabatlılığın

artırılması və zərər riskinin aradan qaldırılması yolu ilə dünyanın tükənmiş təbii ehtiyatlarının gələcəyi daxildir.

Audit Təşkilatlarının (OAO) oynadığı əsas rolu qeyd edərək, daha yüksək səviyyəli audit təşkilatlarının fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasının və gücləndirilməsinin vacibliyini vurğuladı.

Beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş təcrübəyə uyğun olaraq, ümumi mövqə dövlət maliyyə tənzimləyici orqanının fəaliyyətinin müstəqillik, müstəqillik, peşəkarlıq və şəffaflıq prinsiplərinə uyğun həyata keçirilməsindən kənar fəaliyyətinin səmərəliliyini və səmərəliliyini təmin etməkdir.

Ali təhsil müəssisələrinin müstəqilliyinə həmin qurumların əməkdaşlarının və üzvlərinin maliyyə müstəqilliyi və müstəqilliyi daxildir. Lima Bəyannaməsinə görə, nəzarət orqanının müstəqilliyi onun üzvlərinin müstəqilliyindən asılıdır və onun üzvlərinin müstəqilliyi konstitusiyada, xüsusən də onların ləğvi prosedurunda təsbit edilməlidir.

Təşkilati nəzarətin həyata keçirilməsi

Təşkilati nəzarət işçilərin işinə və proseslərə rəhbərlik etmək, habelə işin monitorinqi üçün qaydaların, prosedurların və ya digər protokolların işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur. Təşkilati nəzarət mühüm funksiyadır, çünki o, səhvləri və standartlardan kənarlaşmaları müəyyən etməyə kömək edir ki, məqsədə çatmaq üçün düzəldici tədbirlər görülməsin. Təşkilati nəzarətin məqsədi müəyyən bir funksiyanın müəyyən edilmiş standartlara uyğun yerinə yetirilməsini təmin etməkdir.

Faydaları

Təşkilati nəzarətin təkmilləşdirilmiş kommunikasiya, maliyyə sabitliyi, artan məhsuldarlıq və səmərəlilik, illik məqsədlərə çatmaqda köməklik, yaxşı əhval-ruhiyyə, qanunlara uyğunluq, təkmilləşdirilmiş keyfiyyət nəzarət, saxtakarlıq və səhvlərin qarşısının alınması daxil olmaqla bir çox müxtəlif faydaları var.

Nəzarətlər təşkilatın məqsədlərini daha yaxşı müəyyənləşdirməyə kömək edir ki, işçilər və resurslar onlara yönəlsin. Onlar resurslardan sui-istifadədən qoruyur və düzəliş tədbirlərini asanlaşdırır. Yaxşı qeydlərə malik olmaq o deməkdir ki,

rəhbərlik keçmişdə baş verənləri və dəyişikliyin harada effektiv ola biləcəyini daha yaxşı başa düşəcək.

Bütün bizneslərin nəzarətə ehtiyacı var. Hətta fərdi sahibkarlar da vergi hesabatları üçün qeydlər aparmalıdırlar. İctimai şirkətlərdən qanuni olaraq səhmdarları qorumaq üçün geniş nəzarət tələb olunur və yaxşı nəzarət şirkətə səhm və borc emissiyası vasitəsilə vəsait cəlb etməyə kömək edir.

İşçilər rəhbərliyin diqqət yetirdiyini və nə etdiyini biləndə işçilərin əhval-ruhiyyəsi daha yüksək ola bilər. Əvvəlki modulda müzakirə edildiyi kimi, daha yaxşı mənəviyyət daha yaxşı məhsuldarlıq deməkdir. Daha yaxşı nəzarət işçilər üçün daha çox azadlıq və məsuliyyət deməkdir. Rəhbərlik nəzarətlərin hər hansı istisnaları qeyd edəcəyini bilərək bir az geri çəkilməyə bilər.

Mənfi cəhətləri

Ən sadə nəzarət belə əlavə xərkdir. Bəzi sistemlər çox bahalı ola bilər, ona görə də rəhbərlik hər bir nəzarət üçün xərclə mənfəəti ölçməlidir. Banklar nəzarətə milyardlarla vəsait xərcləyirlər, lakin bu, böyük banklar üçün faydalıdır, çünki onlar trilyonları idarə edir və mənfəətləri hələ də milyardlarla ölçülür.

Nəzarət zehniyyəti bəzi müəssisələr üçün həddindən artıq işçi heyətinə və dayanıqlı olmayan xərclərə səbəb ola bilər. İcma bankları, məsələn, bank sektorunda yeni tənzimləmələrin yükünü ən böyük ümummilli banklardan daha ağır hiss edirlər. Minneapolis, Minnesota Federal Ehtiyat Bankının araşdırması və New York Times-da sitat gətirdiyi araşdırma “uyğunluq departamentinə yalnız iki üzvün əlavə edilməsinin ən kiçik bankların üçdə birini gəlirsiz hala gətirəcəyini təklif edir.”

Daha az aşkar xərc nəzarəti saxlamaqdır. Təşkilat dəyişdikcə sistemlərin davamlı yenilənməsi lazımdır. Onlar saxlanılmazsa, nəzarətlər səmərəsiz ola bilər.

Nəzarətlər idarəetmə üçün kor nöqtəyə çevrilə bilər. Nəzarət vasitələrinə həddən artıq etibar etmək nəzarətin rahatlaşmasına gətirib çıxara və hesabların və aktivlərin manipulyasiyasına yol verə bilər. İşçilər niyyətə deyil, qaydalara əməl etməyə meyllidirlər, buna görə də rəhbərlik nəzarət vasitələrinin əslində necə işlədiyini müntəzəm olaraq yoxlamalıdır.

Sərt tətbiq biznesin fəaliyyətinin ləngiməsinə səbəb ola bilər. Maliyyə xidmətləri şirkəti olan Freddie Mac-da yeni məhsulun təsdiqi prosesi 25 imza tələb etdi və bir ildən çox çəkdi. Bazardakı yeni imkanlar məhsullar təsdiqlənmədən yoxa çıxdı.

Yanlış nəzarətlər firmanı daha çox səhvlərə və saxtakarlığa məruz qoya bilər. Nəzarətlər çətin olarsa, işçilər məyus olacaqlar.

1.3. Dövlət - maliyyə nəzarəti sisteminin təşkili prinsipləri və onun hüquqi bazasının formalaşdırılması xüsusiyyətləri

Prinsiplər istənilən sistemin formalaşdırılması, işləməsi və təkmilləşdirilməsi üçün başlanğıc nöqtəsidir. Maliyyə idarəetməsi prinsipləri prinsiplər əsasında təsnif edilə bilər. Prinsiplər prinsip sənədlərindəki anlayışların sayına görə dəyişir (Ханкашев Б.А. 2012: s.112):

- a) beynəlxalq hüquqda təsbit olunmuş prinsiplər (müqavilələr, müqavilələr);
- b) bilavasitə Azərbaycan Respublikasının qanununda ifadə olunan prinsiplər;
- c) Digər hüquqi təcrübələrlə müəyyən edilmiş prinsiplər;
- d) Əsas sənədlərdə əks olunmayan prinsiplər.

Nəzarət nəticələrinin etibarlılıq prinsipi dövlət maliyyəsini idarə etmək üçün yoxlamalar, hesablar və digər sənədlər vasitəsilə nəzarət nəticələrinin yoxlanılmasından ibarətdir.

Səlahiyyətlərin şəffaflığı prinsipi səlahiyyətlərin nəticələrinin ölkənin maliyyə nəzarəti institutlarına, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə, Milli Məclisinə və Hökumətinə izah edilməsindən ibarətdir. Audit dövlət maliyyəsini, o cümlədən, onun fəaliyyətini, dövlət əmlakının idarə edilməsini və dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən əldə edilən vergiləri, dövlət büdcələrini, dövlət əmlakının hüquqi institutlarını və şəhərlərdəki vəsaitləri qiymətləndirir.

Bacarıq prinsipi keyfiyyət sisteminin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan Milli Təftiş Şuraları, Mərkəzi Audit İdarələri və Pul Komissiyası üzvlərinin peşəkarlığı və təcrübəsindən ibarətdir. İnkişaf etməkdə olan təcrübədən, qanunlardan və biznes təcrübələrindən asılı olaraq, peşəkar mühasib öz peşəkar bacarıq və biliklərini

müştəri və ya işəgötürənə hər zaman keyfiyyətli peşəkar xidmətlər göstərə biləcək səviyyədə saxlamalıdır. Peşəkar auditor səylə işləməli və peşəkar xidmətlərin göstərilməsində tətbiq olunan texniki və peşəkar standartlara uyğun olmalıdır.

Açıqlıq prinsipi monitorinqin nəticələrinin kommersiya sirri və qanunla qorunan məxfilik nəzərə alınmaqla dərc edilməsindən ibarətdir.

Bu qanunlar federal səviyyədə maliyyə nəzarətinin bazar iqtisadiyyatı şərtlərinə çevik olmasını təmin etmək, milli büdcənin gəlirləri üzərində fiskal nəzarəti artırmaq və xərclərin səmərəliliyini artırmaq, maliyyənin maneələrdən idarə olunmasını təmin etmək məqsədi daşıyır.

Ölkədə Maliyyə Nəzarəti Məcəlləsinin qəbulu maliyyə nəzarətinin səmərəliliyini, şəffaflığını və aşkarlığını, obyektivliyini və səriştəsini, maliyyənin müstəqil və səmərəli idarə olunmasını, maliyyə dayanıqlığı və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi aspektlərini, maliyyə nəzarətinin əhəmiyyətini, məhdudiyyətlərini, üsul və prosedurlarını, hüquqi nəzarət vəziyyəti.

Maliyyə nəzarətinin gələcəyi və onun səmərəliliyi daha çox ölkənin əsas normativ-hüquqi bazasının dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsindən asılıdır. Maliyyə idarəçiliyini tənzimləyən qanunvericilik bazası bu nəzarətin xüsusilə demokratik dövlətlərdə yeni səviyyəyə qaldırılmasını təmin etməlidir.

Maliyyə idarəetməsi haqqında qanunların, Səmərəliliyin Artırılması və Korrupsiyaya Qarşı Mübarizə üzrə Milli Siyasət və digər rəsmi hüquqi sənədlərin işlənilib hazırlanması və qəbulu Azərbaycan hökumətinin milli səviyyədə iqtisadiyyatın idarə edilməsini tənzimləyən hüquqi baza işləyib hazırladığını və şəffaflığın təmin edilməsinə sadıq olduğunu göstərir.

II FƏSİL. BÜDCƏNİN GƏLİRLƏRİ VƏ XƏRCLƏRİNİN FORMALAŞMASI ÜZƏRİNDƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLİ İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1. Büdcə gəlirlərinin icrası üzərində maliyyə nəzarətinin təşkili formalarının qiymətləndirilməsi

Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında vergi siyasəti çox mühümdür və Azərbaycanda vergi gəlirləri büdcə gəlirlərinin böyük hissəsini təşkil edir. Ümumiyyətlə, effektiv vergi siyasəti dedikdə nə nəzərdə tutulur.

Qeyd etdiyimiz kimi, vergi gəlirləri büdcə gəlirlərinin tərkib hissəsidir. Buna görə də, yüksək vergi gəlirləri büdcədən daha çox gəlir deməkdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, vergilərin müəyyən həddi aşması həm iqtisadi artıma, həm də biznes mühitinə mənfi təsir göstərə bilər.

Büdcə gəlirlərini təmin etməkdən başqa iqtisadi artıma ciddi mənfi təsir göstərməyən siyasət tədbirlərini nəzərdə tutan effektiv vergi siyasətidir. Dövlət maliyyələşdirməsinin bir hissəsi kimi artan borc iqtisadiyyata artan yükədən başqa bir şey deyil. Bu problemi aradan qaldırmağın bir yolu iqtisadiyyata kiçik təsir göstərmədən vergi sistemini tənzimləməkdir ki, tətbiq olunan vergi dərəcələri hökumətə mümkün olan ən yüksək gəliri təmin etsin.

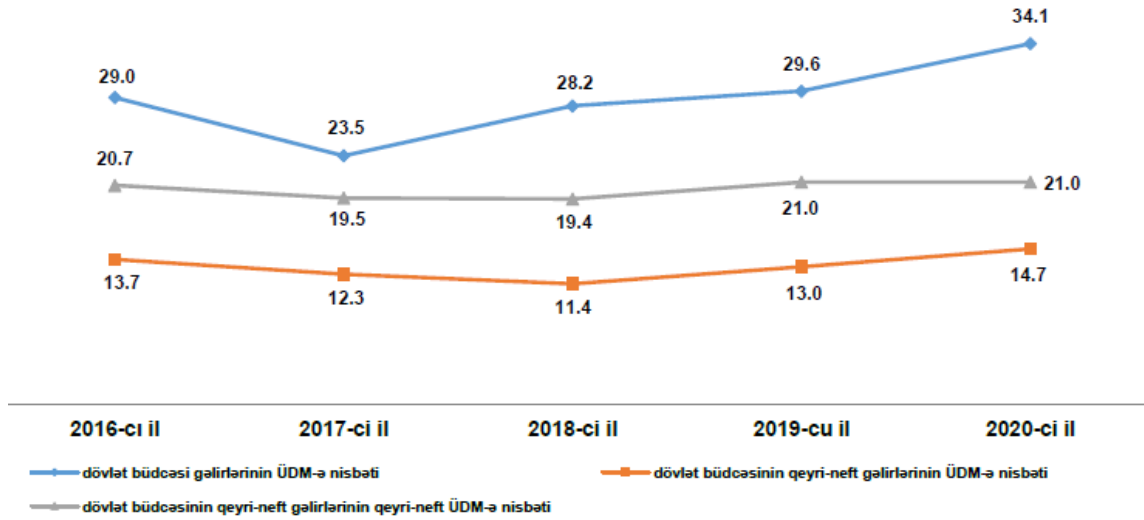
İqtisadiyyatın dayanıqlığının gücləndirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən dövlət büdcəsinin qeyri-neft sektoru üzrə gəlirlərinin son illərdə artım tempi 2020-ci ildə də müşahidə olunub.

Belə ki, 2020-ci il dövlət büdcəsinin gəlirlər strukturunda neft sektorundan daxilolmalar 14002120,6 min manat, qeyri-neft sektorundan daxilolmalar isə 10679614,2 min manat təşkil etmişdir.

2019-cu illə müqayisədə neft sektorunda nominal artım 397538,8 min manat və ya 2,9 faiz, qeyri-neft sektorunda isə 66134,1 min manat və ya 0,6 faiz olmuşdur. Artım eyni dövrdə ÜDM-in cüzi 11,7% azalmasına, eləcə də qeyri-neft sektorunda ÜDM-in cüzi 0,9% artmasına uyğundur.

Xüsusi çəki artım templərinin əvvəlki illərlə müqayisəsi göstərir ki, gəlirlərin ÜDM-ə nisbəti 2020-ci ildə əsasən mütləq ÜDM-in azalması hesabına yüksək həddə çatacaq.

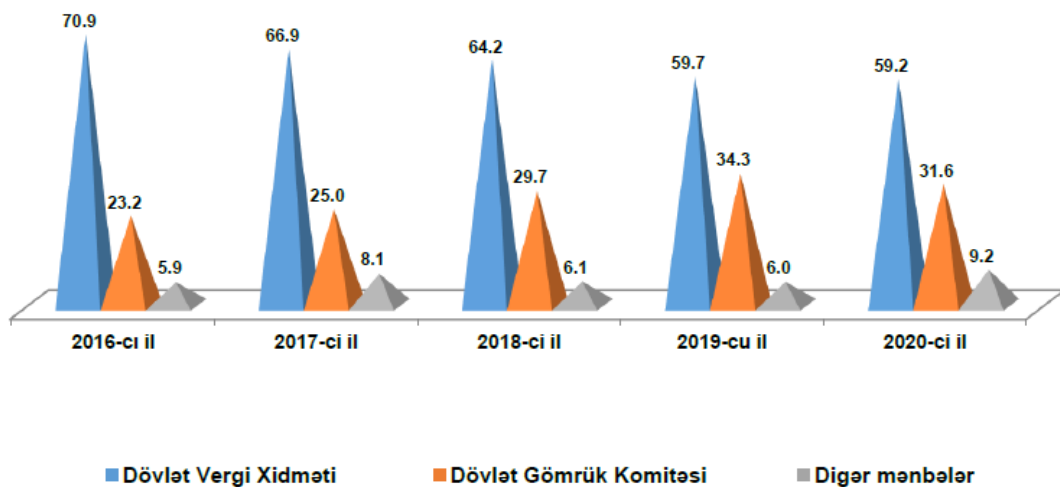
Şəkil 1: Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti, %-lə

Mənbə: Şəkil müvafiq illər üzrə DSK və dövlət büdcəsinin icrası ilə bağlı hesabatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar nəzərə alınmadan dövlət büdcəsinin gəlirlərinin tərkibində əsas inzibatçı qurumların payının son 5 (beş) illik dinamikası aşağıdakı mənzərəni müşahidə etməyə imkan verir.

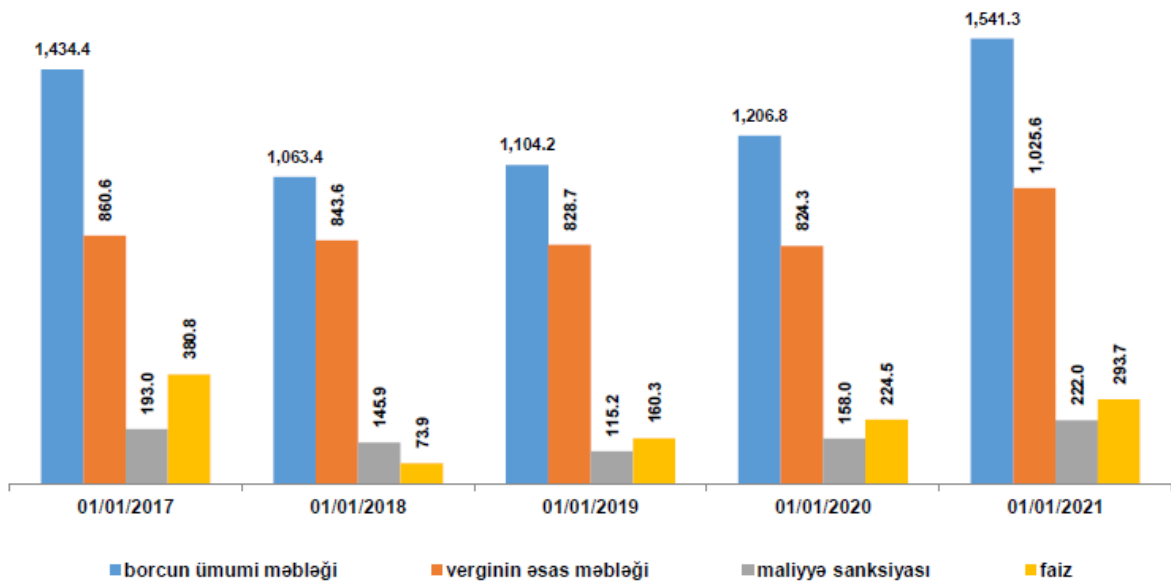
Şəkil 2: Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar nəzərə alınmadan dövlət büdcəsinin gəlirlərini təmin edən əsas qurumlar üzrə daxilolmaların xüsusi çəkili, %-lə

Mənbə: Şəkil müvafiq illər üzrə dövlət büdcəsinin icrası ilə bağlı hesabatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Vergi orqanları tərəfindən təqdim edilən büdcə gəlirləri haqqında hesabatlara (Forma 3ARV) əsasən, 2020-ci ilin sonuna dövlət büdcəsində qalıqların (kreditlərin) məbləği ilin əvvəli ilə müqayisədə 334441,4 min manat və ya 27,8%, 1541252,4 min manat artmışdır. O cümlədən verginin əsas məbləği üzrə 201302,9 min manat və ya 24,4% artım, 1025581,4 min manat, maliyyə sanksiyaları üzrə 64021,8 min manat və ya 40,5% artım, 222009,0 min manat, faizlər üzrə 222009,1 min manat, faizlər üzrə isə 1606% artım olmuşdur.

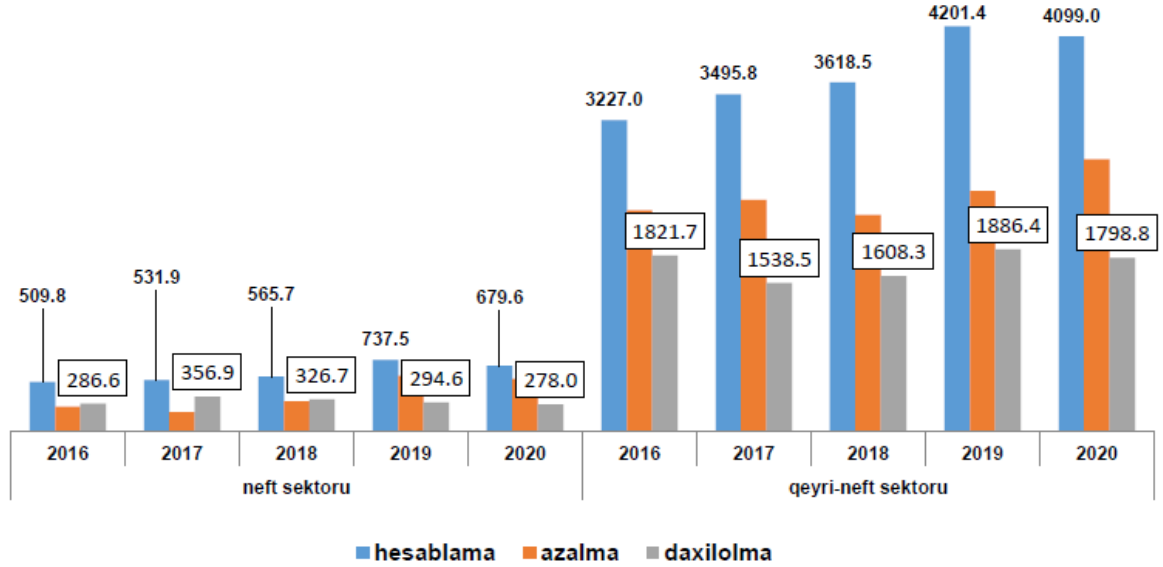
Şəkil 3: Dövlət Vergi Xidməti xətti ilə təmin edilən gəlirlər üzrə dövlət büdcəsinə olan qalıqların (borcların) ümumi məbləğinin və tərkibinin illər üzrə dinamikası, mln. Manatla

Mənbə: Şəkil vergi orqanlarının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında mal, iş və xidmətlərə görə dövlət büdcəsinə ödənilmiş əlavə dəyər vergisinin neft və qeyri-neft sahələrində fəaliyyət göstərən vergi ödəyiciləri üzrə dinamikası aşağıdakı kimi olmuşdur.

Şəkil 4: Azərbaycan Respublikasında mal, iş və xidmətlərə görə ƏDV-nin hesablanmış, azalmış və ödənilmiş məbləğlərinin dinamikası, milyon manatla

Mənbə: Şəkil müvafiq hesabat məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müşahidə olunan azalma ilk növbədə ƏDV-yə cəlb olunan idxalın həcmnin azalma ilə əlaqələndirilməli hal kimi qiymətləndirilməni tələb etsə də, aparılmış təhlil daxil olmuş məbləğin azalmasının idxalın azalması ilə tam adekvatlıq təşkil etmədiyini əks etdirir.

Belə ki, Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatlarına əsasən ƏDV-nə cəlb edilən idxal 2020-ci ildə 7942,7 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, 2019-cu illə müqayisədə bu göstərici 8,7% və ya 753,3 mln. ABŞ dolları məbləğində, təqribən 1280,6 mln. manat həcmində azalmışdır.

Bu isə ƏDV-nin vergitutma obyektini kimi təqribən 230,5 mln. manat ƏDV məbləğinin azalmasına əsas yaradır. Lakin, gömrük orqanları xətti ilə büdcəyə ƏDV üzrə daxil olma məbləğləri əvvəlki ilə müqayisədə 262,6 mln. manat həcmində azalmışdır ki, nəticədə də 32,1 mln. manat məbləğində verginin azalması vergitutma obyektinin azalan həcmi ilə adekvatlıq təşkil etməmişdir.

2.2. Bütçə xərclərinin icrasının təhlili və maliyyə nəzarəti

İnkişaf etmiş ölkələr hazırda bütçə menecmentinin təkmilləşdirilməsi üzrə kompleks yanaşmadan istifadə etməklə, xüsusilə bütçə xərclərinin səmərəliliyini artırmağa çalışırlar.

Dünya timsalında baxdığımızda, hökumətlər bütçə ayırma qərarlarının əsası kimi fəaliyyətə diqqət yetirməyə başladığıca, nazirlik və agentlik səviyyəsində dövlət menecerlərinin rolu getdikcə aktuallaşır.

Menecerlərə öz bütçə zərfləri daxilində vəsaitlərin ayrılması ilə bağlı səlahiyyətlərin verilməsi daha səmərəli dövlət xərclərinə səbəb ola bilər, çünki agentlik rəhbərləri institusional missiyanı yerinə yetirmək üçün ən səmərəli vəsaitlər qarışığını seçmək üçün ən yaxşı vəziyyətdə ola bilər. Bunun illik və çoxillik planlaşdırmada daha əhatəli yanaşmaların qəbuluna gətirib çıxaracağı gözlənilir. Xərclərin çevikliyi dəyişən iqtisadi şərait və siyasi prioritetlər fonunda da böyük rol oynaya bilər.

Albaniya, Şimali Makedoniya və Kosovoda Nazirliklər və Agentliklər tərəfindən vəsaitlərin yenidən bölüşdürülməsi mümkündür - baxmayaraq ki, bu, bütün hallarda Mərkəzi Bütçə Orqanının (AMB) təsdiqinə əsaslanır. Bu həm də İƏİT ölkələrində ən çox yayılmış təcrübədir və onların dördü birindən bir qədər çoxunda mövcuddur.

Öz növbəsində, Serb xərcləmə vahidləri də AMB-nin təsdiqini tələb edir və yenidən bölüşdürmə yalnız müəyyən limitlərə qədər həyata keçirilə bilər. Monteneqro vəziyyətində, icazəsiz, lakin hər bir xərc vahidinin bütçəsinin 10%-i limiti ilə yenidən bölüşdürməyə icazə verilir. Nəhayət, qeyd etmək yerinə düşər ki, OECD ölkələrinin 23%-i nazirliklər və ya agentliklər daxilində vəsaitlərin yenidən bölüşdürülməsinə icazə vermir.

Bütçənin ötürülməsi sahə nazirliklərinin istifadə olunmamış vəsaitləri və ya ayırmaları bir maliyyə ilindən digərinə köçürmək imkanındır. Xərclərin bu forması nazirliklərə növbəti maliyyə ilində öz öhdəlikləri üçün əvvəlki bütçə ayırmalarından istifadə etməyə imkan verir.

Xərclərin növündən asılı olmayaraq, Qərbi Balkan regionunda yerləşən ölkələrin heç birində daşımalara icazə verilmir. Bu, müxtəlif üsullar altında bütün növ xərclər üçün köçürmələrin tətbiq edildiyi OECD-dən tamamilə fərqlidir. İƏİT ölkələrinin təxminən dördə üçündə investisiya və əməliyyat xərcləri üçün köçürmələrə icazə verilir, yarısından çoxu ixtiyari xərclərə icazə verir, yalnız təxminən 40% məcburi xərclər vəziyyətində icazə verir.

İnkişafı əldə etmək üçün Azərbaycanda vahid büdcə təsnifatı, mühasibat uçotu, xərc öhdəliklərinin qəbul edilməsi, ortamüddətli maliyyə planlaşdırılması üzrə ciddi təkmilləşdirmə işləri aparılmalı, yeni normativ sənədlər qəbul edilməlidir.

Eyni zamanda Nəticələrə Yönelik Büdcə Mexanizmi (NYBM) üzrə hüquqi baza formalaşdırılmalı və proqram-məqsədli büdcə metodundan istifadə edilməlidir. Proqram-məqsədli büdcə metoduna keçid reallaşdıqda büdcə təsnifatı daxilində proqram təsnifatı yaradılır və əsas təsnifat kimi proqram təsnifatı üzrə müxtəlif xərc əməliyyatları aparılır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, qeyd olunan istiqamətlər üzrə kompleks tədbirlərin paralel şəkildə aparılması asan məsələ deyil və bu istiqamətlərin tam tətbiqi üçün müəyyən bir dövr hədəf götürülməlidir.

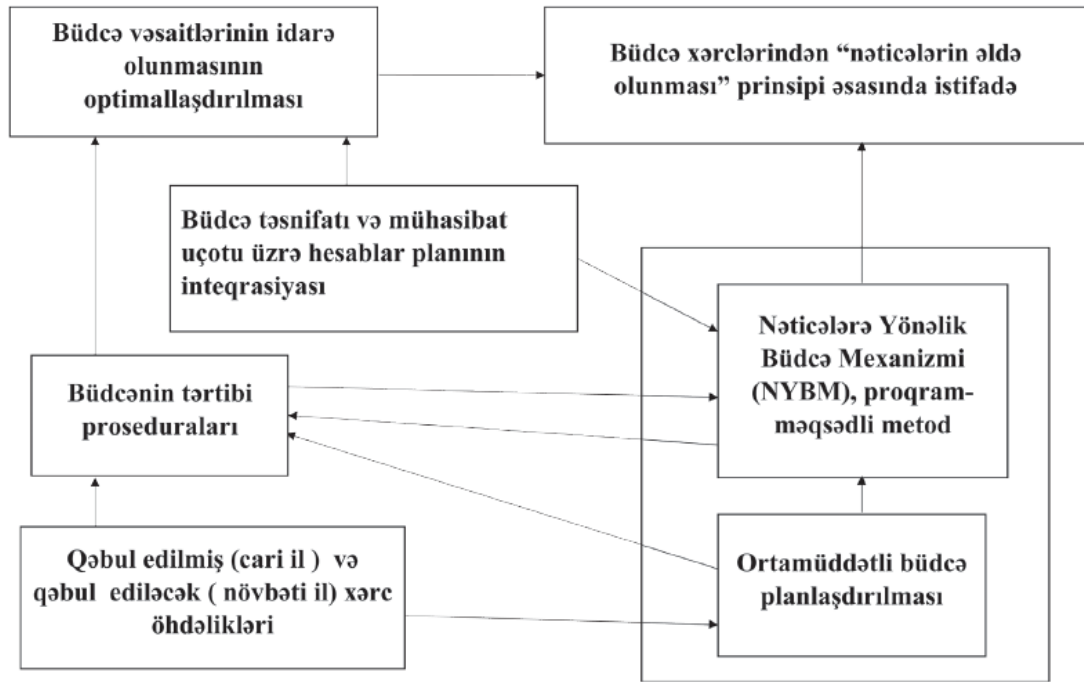
Dövlət büdcəsinin qanuni şəkildə təsdiqindən sonra büdcədə formalaşdırılacaq vəsaitlərə nəzarəti təmin etmək üçün büdcənin icrasında istifadə edilən sistemlərdən biri də xəzinədarlıq sistemidir. Büdcənin xəzinədarlıq sistemi icrasında büdcənin icrası xüsusi orqan olan xəzinədarlıq və ya xəzinədarlıq orqanları sistemi tərəfindən təşkil edilir.

Xəzinədarlıq orqanları büdcənin gəlir və xərclər icrasını təşkil edir, gəlir və xərc üzrə vahid xəzinə hesabından aparılan əməliyyatların uçotunu aparır, büdcə təşkilatları üçün şəxsi xəzinə hesabları açır və onları idarə edir, şəxsi hesablar üzrə əməliyyatların uçotunu yerinə yetirir.

Büdcənin xəzinədarlıq icrası zamanı büdcə gəlirləri üzrə gəlirlərin tam və vaxtında daxil olmasına nail olunur, o cümlədən büdcə xərcləri üzrə öhdəliklərin qəbul edilməsi, büdcə vəsaitlərinin öhdəliklər üzrə limitlər çərçivəsində xərclənməsinin sanksiyalaşdırılması, büdcə vəsaitləri alıcıları tərəfindən onların

adından və onların tapşırığına əsasən ödəniş-lərin aparılması müəyyənləşdirilmiş dövr ərzində reallaşır.

Şəkil 5: Bütçə menecmentinin təkmilləşdirilmə istiqamətlərinin sxematik təsviri

Mənbə: Şəkil materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Fedorov (2001) qeyd edir ki, bütçənin xəzinədarlıq sistemi icrası dövlət maliyyə vəsaitlərinin hərəkətinin kompleks uçot sistemidir ki, bu uçot sistemi vəsaitlərin xəzinədarlıq orqanlarına qəbul edilməsi anından etibarən başlayır.

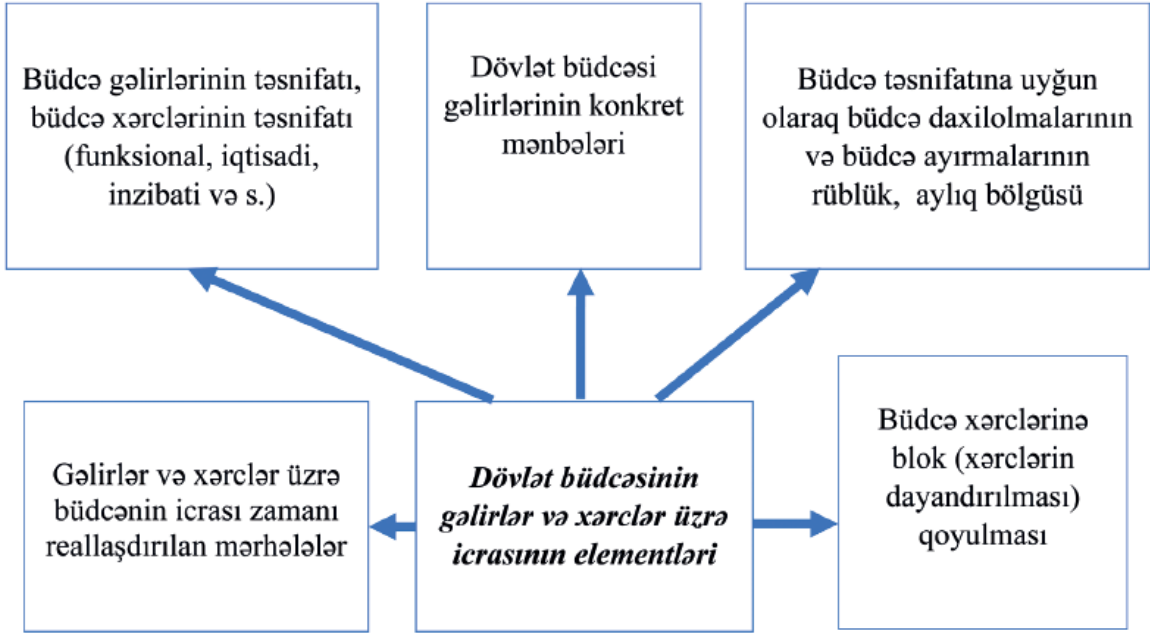
Azərbaycanda qurulmuş xəzinədarlıq sistemi üzrə hüquqi baza, xəzinənin yerinə yetirdiyi funksiyalar, xəzinə mexanizmləri, xəzinə strukturunun formalaşdırılması (bu strukturlar əsasən Maliyyə Nazirliyinin tərkibində yaradılır) üzrə vacib oxşar elementləri, cəhətləri, xüsusiyyətləri MDB məkanı ölkələrinin (Rusiya, Qazaxıstan, Belarusiya, Ukrayna, Moldova) xəzinədarlıq sisteminin hüquqi bazasında, xəzinə funksiyalarında, xəzinədarlıq mexanizmlərində görmək mümkündür.

Buna görə də Azərbaycanın xəzinədarlıq sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün MDB məkanı ölkələrində olan uğurlu yanaşmalardan, təcrübələrdən istifadə daha məqsədəuyğundur.

Lakin beynəlxalq təcrübədə olan uğurlu yanaşmalardan da istifadə Azərbaycanda qurulmuş xəzinədarlıq sistemi modelinin inkişafına yol açar.

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) xəzinədarlıq sisteminin təşkili üçün 3 mümkün variant təklif etmişdir ki, burada inkişaf etmiş ölkələr, inkişaf etməkdə olan ölkələr, keçid iqtisadiyyatına malik olan ölkələr üçün fərqli xəzinədarlıq sistemi modelləri göstərilmişdir.

Şəkil 6: Dövlət büdcəsinin gəlirlər və xərclər üzrə icrasının elementləri

Mənbə: Şəkil materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Azərbaycanda formalaşdırılmış xəzinədarlıq sistemində yaxşı təcrübə kimi göstərilmiş hər 3 ölkə modelinin bəzi xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır. İnkişaf etmiş ölkələr qrupunda olan xəzinədarlıq sistemində uçot və hesabatlılıq xəzinədarlıq idarələri vasitəsilə deyil, birbaşa büdcə təşkilatlarının (baş kredit sərəncamçıları (nazirliklər)) özləri tərəfindən mərkəzi xəzinədarlığa təqdim edilir.

Digər tərəfdən, bu ölkələrdə xəzinədarlıq büdcə uçotunda hesablama metodundan istifadə edir və xəzinədarlıq nəzarəti birbaşa avtomatlaşdırılmış sistem çərçivəsində təmin edilir.

Azərbaycanda da digər ölkələr kimi xəzinədarlıq sistemi üzrə artıq yüksək avtomatlaşdırılma aparılmışdır, lakin xəzinədarlıq sistemində büdcə uçotu üzrə hesablama metodundan istifadə edilsə, onda Azərbaycanda qurulmuş xəzinədarlıq sistemi modeli artıq inkişaf etmiş ölkələr üçün nəzərdə tutulmuş xəzinədarlıq sistemi modelinə uyğun ola bilər.

Dövlət büdcəsinin icrası mərhələsi reallaşan zaman vacib prinsiplər var ki, bu prinsiplərə büdcə vəsaitlərindən istifadə edən bütün iştirakçılar mütləq şəkildə riayət etməlidirlər. Dövlət büdcəsinin icrası prinsipləri ölkələrin büdcə sistemi quruculuğu prinsiplərinin tərkibinə daxildir.

Büdcə quruculuğunun prinsipləri arasında ən fərqli yanaşma isə B. Britaniyaya məxsusdur. B. Britaniyada büdcə sistemi quruculuğunun əsas prinsiplərindən biri olan büdcə sisteminin vahidliyi prinsipi inkar edilir ki, bu prinsip dövlət büdcəsinin icrasına da təsir edir.

B. Britaniyada büdcə maddi mənada dövlət və yerli hakimiyyət orqanlarının müvafiq vəzifə və funksiyalarının həyata keçirilməsini təşkil etmək üçün bu və ya digər səviyyələrdə mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondu kimi çıxış etmir. B. Britaniyada 2 səviyyəli büdcə sisteminin tərkibində dövlət büdcəsi iki hissədən yaxud iki ayrı fondan ibarətdir: Birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) Fond (BF) və Borcların İdarə Edilməsi üzrə Milli Fond (BİEMF).

Belə bir yanaşmanın olması xarici ölkələrin büdcə hüququnun tərkibində əsas prinsip olan büdcə sisteminin vahidliyi prinsipini inkar edir. Dövlət büdcəsinin xəzinə (kassa) icrası Birləşdirilmiş Fond (BF) və Borcların İdarə Edilməsi üzrə Milli Fondun (BİEMF) hesabına həyata keçirilir. Birləşdirilmiş Fondun hesabında olan əsas daxilolmalar vergi daxil olmalarıdır ki, faktiki olaraq büdcənin 95 %-i bu daxilolmalar vasitəsilə nizamlanır.

Birləşdirilmiş Fondun xərcləri iki əsas qrupu özünə daxil edir ki, bunlar Parlament tərəfindən hər il qəbul edilən xərclər (müdafiə xərcləri, sənaye, kənd təsərrüfatı, sosial-mədəni sferanın xərcləri) və Parlamentdə baxılmayan xərclərdir (dövlət borcunun idarə edilməsi üçün olan xərclər).

Borcların İdarə Edilməsi üzrə Milli Fondun (BİEMF) gəlirləri əsasən kredit ödənişləri hesabına təmin olunur ki, bu ödənişlər xəzinədarlıq tərəfindən verilmiş uzunmüddətli kreditlər şəklində dövlət korporasiyalarından və yerli hakimiyyət orqanlarından qəbul edilən ödənişlərin hesabına yaradılır. BİEMF-nin xərcləri isə dövlət borclarının bağlanması üçün olan xərclər, dövlət korporasiyaları və yerli

hakimiyyət orqanları tərəfindən əsaslı investisiyaların qoyulması üçün olan uzunmüddətli kreditlər hesab edilir.

Birləşdirilmiş Fond da əgər xərclər gəlirləri üstələyib kəsir yaradarsa, bu kəsir birbaşa olaraq BIEMF vasitəsilə bağlanır. Borcların İdarə Edilməsi üzrə Milli Fond (BIEMF) kapital qoyuluşlarını həyata keçirən büdcə kimi tanınır.

Bu baxımdan Azərbaycanda büdcənin icrasının əsasını təşkil edən vahid xəzinə hesabında (vahid xəzinə hesabı qalığı - dövlət xəzinədarlığının bank və maliyyə institutlarındakı hesablar sistemində vəsait qalığı) olan qalıq vəsaitlərin istifadəyə verilməsindən olan daxilolmalar üzrə bir məsələni diqqətdə saxlamaq lazım gəlir.

Dövlət büdcəsinin gəlirlər və xərclər üzrə icrası hissələri özündə müxtəlif elementləri saxlayır ki, bu elementlər üzrə müvafiq müddəə və şərtlər mütləq büdcə qanunvericiliyinin tərkib hissəsində öz əksini tapmalıdır. Həmin elementlər aşağıdakı sxemdə əks olunmuşdur:

Əksər ölkələrdə büdcənin gəlir və xərclər üzrə icrası zamanı bu elementlər mütləq nəzərə alınır və bu elementləri tənzimləyən hüquqi sənədlər toplusu dövlətlər tərəfindən hazırlanaraq büdcə qanunvericiliyinə daxil edilir.

Azərbaycanda dövlət büdcəsinin gəlirlər üzrə icrasına vergi hüququ və büdcə hüququ çərçivəsində baxdıqda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, büdcənin gəlirlər üzrə icrası 2 pilləni özünə daxil edir:

- Birinci pillədə vergi orqanları dayanır ki, burada vergi orqanlarının büdcənin gəlirlərinin yığılımı üzrə fəaliyyəti nəzərə alınır və burada tənzimləmə vergi qanunvericiliyi vasitəsilə baş verir;

- İkinci pillədə xəzinədarlıq orqanları dayanır ki, burada yığılacaq gəlirlərin təsdiqlənmiş büdcə qanununa görə xəzinə orqanları tərəfindən qəbulu reallaşdırılır və bu vəsaitlərin istifadəsi zamanı uçot və hesabatlılıq təmin olunur ki, bu fəaliyyət büdcə qanunvericiliyi vasitəsilə tənzimlənir.

Bir faktı qeyd edək ki, Azərbaycanda xəzinədarlıq sistemi çərçivəsində yaradılmış xəzinədarlıq orqanı büdcənin gəlirlər üzrə icrası zamanı birbaşa təsirləri büdcənin xərclər üzrə icrası zamanı olan təsirlərdən daha azdır və birbaşa yığımlarda xəzinədarlıq iştirak etmir.

Lakin Fransa, Almaniya kimi Avropa ölkələrində xəzinədarlıq sistemi birbaşa olaraq vergiqoyma funksiyalarını yerinə yetirirlər. Məsələn, 2008-ci ildən etibarən Fransanın xəzinədarlığı vergiqoyma sahəsində funksiyaları yerinə yetirir ki, bu funksiyalara: vergilər və daşınmaz əmlak üzrə sazişlərin bağlanması üzrə qanunverici və normativ aktların hazırlanması, vergiqoyma bazasının hesablanması və vergi bəyannamələrinə nəzarət, vergilər və başqa ödənişlərin yığılması aiddir.

Almaniyada Maliyyə Nazirliyi onun tərkibində olan bölmələri vasitəsilə bütün vergi və gömrük yığımları ilə bağlı inzibati tənzimləməni həyata keçirir. Almaniya federal büdcəsinin xəzinə (kassa) icrası federal xəzinələr vasitəsilə reallaşır ki, bu federal xəzinələrə tabe olan ərazi bölmələri üzrə idarələr də vardır. Maliyyə Nazirliyinin tərkibinə daxil olan Baş Federal Xəzinə federal xəzinələrin əsas idarəedici mərkəzi kimi bu xəzinələrin apardığı bütün əməliyyatları baş xəzinə kitabında qeyd edir, federasiyanın vahid xəzinə hesabını idarə edir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlət büdcənin xərclər icrası zamanı nəzarət anlayışı olduqca fərqlidir ki, burada xəzinədarlıq sistemi nəzarəti də bəzən müxtəlif təşkilatlar arasında bölüşdürülür.

Azərbaycanda xəzinə modeli mərkəzləşdirilmiş model formasında qurulmuşdur. Xəzinədarlıq strukturu Maliyyə Nazirliyinin tərkibində yaradılmışdır və bütün funksiyalar xəzinə orqanları şəbəkəsi ilə birlikdə yerinə yetirilir.

Azərbaycanda qurulan xəzinədarlığın spesifikliyi onunla izah olunur ki, xəzinədarlıq birbaşa olaraq büdcənin icrasında aktiv iştirak edir, yəni büdcənin gəlir və xərclər üzrə icrasında vacib funksiyalara malikdir, xəzinə hesablarına nəzarət edir, gəlir və xərc üzrə əməliyyatları aparır və bu əməliyyatların ikili yazılış əsasında onların uçotunu aparır.

Azərbaycanda qurulmuş xəzinədarlığın bir orqan kimi ən fərqli xüsusiyyəti birbaşa yığımlarda iştiraklılıq etməməsidir. Məlum olduğu kimi, bir çox ölkələrdə vergilər və gömrük rüsumları xəzinə tərəfindən toplanır və nəzarət olunur. Ancaq Azərbaycanda bu funksiyaları Vergilər Nazirliyi, Dövlət Gömrük Komitəsi və digər orqanlar həyata keçirir.

Dövlət büdcəsinin icrası mərhələsində uçot elə bir vasitə və alətdir ki, bu zaman dövlətin bütün pul vəsaitlərinin hərəkəti dəqiqliklə qeydə alınır və bütün maliyyə əməliyyatları müvafiq kitablarda əks etdirilərək sonda büdcə hesabatının hazırlanması üçün şərait yaradır. Dövlət büdcəsinin icrasının uçotunu büdcə uçotunun tərkibinə daxil etmək olar ki, buraya büdcə təşkilatlarının gəlir və xərc smetasının icrasının uçotu da daxildir.

Ənənəvi büdcə uçotuna elə bir sistem kimi baxılır ki, burada dövlətin pul vəsaitlərinin daxilolma və xaricolma əməliyyatlarının qeydiyyatı baş verir. Büdcə uçotu və büdcə hesabatlılığının təmin edilməsi üçün hökumətlər vahid metodologiya, standartlar müəyyən edirlər. Dövlət büdcəsinin icrasının uçotu, həm də büdcə təşkilatlarının gəlir və xərc smetasının icrası mühasibat uçotunun hesablar planına əsasən aparılır.

İndiki dövrdə beynəlxalq təcrübədə büdcə uçotu üzrə istifadə edilən hesablar planı hökumətlər üçün vahid statistik hesabat sistemi kimi qəbul edilən Dövlət Maliyyə Statistikası (DMS) üzrə tərtib edilməkdədir. DMS-də hesablar planı üzrə altı müxtəlif istiqamətli seqmentlər (funksional, təşkilati, iqtisadi, layihə, proqram, regional) mövcuddur ki, adətən ölkələr öz büdcə təsnifatlarının strukturunda olan iqtisadi təsnifat ilə iqtisadi seqmenti uzlaşdıraraq hesablar planını tərtib edirlər.

DMS əsasında yaradılan hesablar planının tərkibinə gəlirlər, xərclər, qeyri-maliyyə aktivləri, aktivlər, öhdəliklər daxildir. Belə bir hesablar planının mövcudluğu şəraitində büdcənin tərtibi zamanı məsləhət edilən büdcənin strukturu gəlirlər, əməliyyat (cari) xərcləri, xalis kapital xərcləri, büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi, maliyyə aktivlərinin ixtisarı (azalması), yeni borclar kimi bölmələrdən ibarət olur ki, bütün qeyd edilən hissələr dövlət büdcəsinin icrası üzrə tam hesabatın hazırlanmasına şərait yaradır.

DMS üzrə təklif edilmiş hesablar planını təşkil etmək üçün MDB məkanı ölkələri bu istiqamətdə ciddi islahatlar həyata keçirdilər. Bu baxımdan ölkələrin bir çoxu vahid büdcə təsnifatının strukturunda olan büdcə gəlirləri, büdcə xərclərinin funksional və iqtisadi təsnifatının tərkibini təkmilləşdirməklə nəzərdə tutulan hesablar planına inteqrasiya etdilər. MDB məkanı ölkələri arasında Moldova DMS-

in tələblərini yerinə yetirməklə demək olar ki, bütün seqmentlər üzrə (yalnız regional seqment xaric olmaqla) büdcə təsnifatının tərkibini təkmilləşdirərək onun DMS üzrə nəzərdə tutulan hesablar planına inteqrasiyasını təmin etmişdir.

Bu baxımdan Azərbaycanda vahid büdcə təsnifatının strukturunun nəzərdən keçirilməsi və onun tərkibinin yenidən təkmilləşdirilməsi zərurəti meydana çıxır. Eyni zamanda yeni yaradılacaq (proqram təsnifatı yaradılsa) təsnifatların da DMS-də təsnifatlar üzrə təklif edilən hesablar planına inteqrasiyasına nail olmaq lazımdır.

Son dövrlərdə Azərbaycan, Rusiya, Tacikistan, Moldovanın büdcə təsnifatında yalnız iqtisadi təsnifat müvafiq hesablar planına inteqrasiya olunmuş idi.

Məlumdur ki, büdcənin icrası zamanı birbaşa dövlətin özünün büdcə təşkilatları və cəmiyyət qarşısında öhdəliklərinin icrası baş verir. Azərbaycanda büdcənin icrası zamanı belə öhdəliklərin icrası deyilərkən əsasən büdcə sistemi haqqında qanuna əsasən 1 il ərzində büdcə təşkilatları qarşısında qəbul edilən öhdəliklər üzrə vəsaitlərin xərclənməsi nəzərdə tutulur.

1999-cu ildən etibarən Azərbaycanda öhdəliklərin xəzinə uçotuna qəbulu aləti yaradılmışdır ki, bu alətdən birbaşa xəzinədarlıq orqanları istifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, öhdəlik mexanizminin mövcudluğu xüsusilə büdcə təşkilatları tərəfindən yaradılan lüzumsuz kreditor borclarının qarşısı alınır.

Hökumətlər əgər öz zəruri sayılan öhdəliklərini nəzərdə tutduğu qaydada icra etmirlərsə, burada icra edilməyən xərclər meydana çıxır ki, bu xərclərin uçotu mütləq aparılmalıdır. İcra edilməyən xərclər kreditor borcları kimi dövlətin ümumi borc statistikasının tərkibində mütləq nəzərə alınmalıdır ki, bu tələb birbaşa Dövlət Maliyyə Statistikasının öhdəliklərlə, kreditor borcları ilə bağlı vacib tələbidir.

Burada önəmli olan məqam odur ki, kreditor borcları əslində dövlətin birbaşa borcları hesab edilir və əgər bu borcları aparılmırsa o zaman bu borclar dövlətin borcları kimi uçota alınmalıdır.

Ödənişlərlə bağlı olan öhdəlik deyildikdə birbaşa olaraq büdcə üzrə dövlətin öz ehtiyaclarına yönəldilən ödəniş deyil, həm də ümumi borc öhdəliklərinin icrası ilə bağlı olan ödənişlər nəzərdə tutulmalıdır.

Dövlət Maliyyə Statistikasına istinad edən ölkələrdə bütün büdcə səviyyələri üzrə yaradılmış kreditor borcları borc statistikasında, xüsusilə daxili dövlət borclarının tərkibində nəzərə alınır. Kanada, Argentina kimi ölkələrdə dövlətin bütün öhdəlikləri ümumi dövlət borclarının tərkibində nəzərə alınır.

Argetinada eyni zamanda özəl sektorda yaranmış borclar da dövlətin borc statistikasının tərkibində nəzərə alınır. Portuqaliyada kreditor borcları yarandığı andan 3 ay sonra artıq dövlətin borclarının tərkibində nəzərə alınır.

Xarici təcrübədə kreditor borclarının qarşısının alınması üçün birbaşa olaraq əsas yanaşma büdcənin planlaşdırılması və icrasında hesablama metodundan istifadə ən təsirli yanaşma hesab edilir.

Hesab edilir ki, kassa metodundan istifadə zamanı kreditor borcları büdcə gəlirləri və xərcləri arasında balans yaratmağa imkan verir, lakin tələb olunan real büdcə xərclərinin həcmi haqqında məlumatların əldə olunmaması və hökumətlərin borclanmaqdan imtina etməsi gizli büdcə kəsirinin yaranmasına səbəb olur.

Kreditor borcları ilə mübarizə üsullarından biri də özəlləşmələr üzrə daxilolmaların təşkil edilməsi olmuşdur ki, büdcə üzrə xərc öhdəliklərinin azaldılmasında bu üsul Qazaxıstan və Argetinada istifadə edilmişdir.

Dövlət büdcəsinin icrasında təşkil edilən gəlirlər və icra edilən xərclər büdcə uçotu çərçivəsində izlənilir. Büdcə uçotu deyilərkən iki sektor, yəni büdcənin icrası üzrə mühasibat uçotu və büdcə təşkilatlarının gəlir və xərc smetasının mühasibat uçotu nəzərdə tutulur.

Büdcə uçotunda hər bir qeyd edilən sektor üzrə mühasibat uçotunun obyektləri (büdcənin gəlirləri, büdcənin xərcləri, büdcə kəsirinin maliyyələşmə mənbələri, büdcə ssudaları, büdcə təşkilatlarının gəlirləri, büdcə təşkilatlarının xərcləri, pul vəsaitləri, hesablaşmalar, fondlar və ehtiyatlar, maddi qiymətlilər) dünyada təcrübəsində əsas istifadə edilən 2 mühüm metod vasitəsilə tanınır: hesablama metodu və kassa metodu. Dünya təcrübəsində büdcənin icrası zamanı bu metodlardan əlavə modifikasiya edilmiş kassa və modifikasiya edilmiş hesablama metodlarında da istifadə edilir.

Azərbaycanda büdcənin icrası zamanı xəzinə büdcə uçotu üzrə avtomatlaşdırılmış xəzinədarlıq sistemində (Xəzinədarlıq üzrə İnformasiya İdarəetmə Sistemi) dövlət büdcəsinin icrası zamanı modifikasiya edilmiş kassa metodundan istifadə edir.

Kreditor borcların daha yaxşı idarə edilməsi baxımından planlaşdırma və dövlət büdcəsinin icrası zamanı hesablama metodunun tətbiqi ciddi səmərəlilik yarada bilər. Lakin hesablama metodu əsaslı büdcənin tərtibatının aparılması mürəkkəb bir məsələdir və hətta inkişaf etmiş ölkələr belə müəyyən qədər çətinliklər yaşayır.

MDB məkanına daxil olan ölkələr dövlət büdcəsi üzrə uçot və hesabatlılığın təmin edilməsində hesablama metodunun tətbiqi üçün konkret hədəflər qoymuşlar. Hesablama metoduna tam keçidin əldə olunmasından əvvəl modifikasiya edilmiş hesablama metodundan da istifadə edilə bilər. Burada gəlirlər kassa metodu ilə xərclər isə hesablama metodu vasitəsilə icra ediləcəkdir.

Kassa metodunun üstünlüyü yalnız odur ki, bu metod uçotun rahat şəkildə aparılmasına şərait yaradır. Kassa metodu yalnız pul resursları haqqında informasiyanın əldə olunmasına şərait yaradır. Hesablama metodunun tətbiqi isə daha böyük üstünlüklər yaradır.

Hesablama metodunda bütün aktivlər və öhdəliklərin, yəni əsas vəsaitlərin, material ehtiyatların, maddi aktivlərin və qeyri-maddi aktivlərin, həm də debitor və kreditor borcların tam şəkildə qiymətləndirilməsi baş verir.

Hesablama metodunda gəlir əməliyyatları deyildikdə aktivlərin xalis dəyərinin artırılmasına şərait yaradan əməliyyatlar, xərc əməliyyatları deyildikdə isə aktivlərin xalis dəyərinin azalmasına şərait yaradan əməliyyatlar nəzərdə tutulur. Hesablama metodunun tətbiqi xəzinədarlığa maliyyə qərarlarının qəbulundan sonra bütün xalis aktivlərin həcmnin qiymətləndirilməsinə tam şərait yaradacaqdır.

Cədvəl 1: Dövlət büdcəsinin tərtibi, icrası və hesabatlılığı üzrə istifadə edilən uçot metodlarının müqayisəsi

Ölkələr İnkiqatorlar	Kassa metodu	Hesablama metodu	Modifikasiya edilmiş kassa metodu	Modifikasiya edilmiş hesablama metodu
Dövlət büdcənin tərtibi zamanı istifadə edilən uçot metodu	Norveç, Almaniya, Kanada, Azərbaycan	Avstraliya, Yeni Zelandiya, Cənubi Afrika Respublikası (CAR), B.Britaniya	Fransa, İsveç	
Dövlət büdcəsinin icrası zamanı istifadə edilən uçot metodu (Maliyyə Nazirliyi, Xəzinədarlıq)	Norveç, Almaniya	Fransa, İsveç, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Cənubi Afrika Respublikası (CAR), B.Britaniya	Azərbaycan	
Dövlət büdcəsinin icrası üzrə hesabatlılıq (birləşdirilmiş (konsolidə edilmiş) hesabatlar), (Xəzinədarlıq))	Norveç, Almaniya, Azərbaycan	İsveç, Yeni Zelandiya, Cənubi Afrika Respublikası (CAR), B.Britaniya	Fransa	Kanada

Mənbə: www.pempal.org.

Dövlət büdcəsinin gəlirlər üzrə icrası zamanı gəlirlərin uçotunun hesablama metodu vasitəsilə aparılması bir çox ölkələrdə ciddi çətinlik yaradır, ona görə də Azərbaycanda gəlirlərin uçotunda kassa metodunun istifadəsi davam etdirilə bilər.

Lakin dövlət büdcəsinin xərclər üzrə icrası xərclərin uçotu mütləq hesablama metodu vasitəsilə aparılmalıdır ki, bu da xəzinədarlığa xərclərlə bağlı sürətli və şəffaf informasiya əldə etməyə şərait yaradacaqdır. Büdcə tərtibatında hökumətlər büdcələşdirmə üçün çox vaxt kassa metodu əsaslı büdcə tərtib edirlər, lakin dövlət büdcəsinin icrası zamanı uçot və hesabatlılıq hesablama metodu əsasında aparılır.

Qeyd etdiyimiz kimi, hətta bəzi inkişaf etmiş ölkələr dövlət büdcəsinin tərtibi (planlaşdırma) zamanı hesablama metodundan istifadə etməkdə çətinlik çəkir. Bu ölkələrin sırasında Norveç, Almaniya, Kanada var ki, onlar büdcənin tərtibində kassa metodundan istifadə edirlər. Lakin dövlət büdcəsinin icrası zamanında uçot və sonra maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında ölkələr daha çox hesablama metodundan istifadə edirlər.

Hesablama metodu özünə yalnız xərcləri deyil, həm də pul vəsaitlərinin hərəkətini daxil edir. Ona görə də deyilir ki, hesablama metodu özünə tamamilə kassa metodu üzrə tələb olunan cəhətləri daxil edir. Büdcə menecmenti çərçivəsində inkişaf etmiş ölkələrin büdcə strategiyasında Nəticələrə Yönelik Büdcə Mexanizmi,

proqram-məqsədli metodun istifadəsilə bərabər, büdcə uçotunda hesablama metodundan istifadə birbaşa şərt kimi irəli sürülür.

Bu baxımdan, Azərbaycanda proqram-məqsədli metodun istifadəsi təmin edilsə və proqramların xərclər icrası zamanı hesablama metodundan istifadə edilərsə, bu zaman yüksək şəffaflıq və səmərəlilik müşahidə olunacaqdır.

Burada xüsusi diqqət tələb edən başqa bir məsələ isə odur ki, büdcə uçotunun əsas istinad nöqtəsi olan büdcə təsnifatına daxil olan müxtəlif təsnifatlar üzrə hazırlanacaq olan hesablar planını Dövlət Maliyyə Statistikasında (DMS) mühasibat uçotu üzrə təklif edilən hesablar planına tam inteqrasiya etmək lazımdır.

Tədqiqat işində əldə edilmiş nəticələr onu deməyə əsas verir ki, dövlət büdcəsinin icrası mərhələsi kifayət qədər mürəkkəb bir sistem şəklindədir. Büdcənin icrası zamanı əsas məqsəd maliyyə vəsaitlərindən istifadə etməklə səmərə yaradan nəticələr əldə etməkdir və nəticələrin əldə edilməsi üzrə nəzarətin təmin edilməsi bəzən daha önəmli hesab edilir.

Dövlət büdcəsinin xərclərinə nəzarəti təşkil etmək üçün əksər ölkələr büdcənin xərclər icrası mərhələləri üzrə nəzarəti həyata keçirən müxtəlif vahidlər (Büdcə Departamenti, Xəzinədarlıq, Sahə Nazirlikləri, Mühasibatlıq) təşkil edir.

Bəzi Avropa ölkələrində (Skandinaviya ölkələri) büdcə xərcləri üzrə nəzarət mexanizmləri büdcə təşkilatlarının özləri tərəfindən təmin edilir. Bu yanaşma onu göstərir ki, xəzinədarlıq sistemi nəzarətinin səmərəli olması üçün xəzinədarlıq orqanının təşkil edilməsi bəzən labüd deyildir və bu nəzarəti müasir zamanda büdcə təşkilatları (nazirliklər, təşkilatlar və s.) birbaşa özləri həyata keçirə bilər.

Beləliklə də, Avropa ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, bu ölkələrdə maliyyə vəsaitlərindən istifadə edən vahidlər birbaşa olaraq maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatı təmin edirlər.

Xəzinədarlıq orqanlarının təşkili zamanı isə xəzinədarlığa düzgün funksiyaların təyin edilməsi nəzərdə saxlanılması vacib olan başqa bir məsələdir. Dövlət büdcəsinin icrasında uçot və hesabatlılığın yüksək səviyyədə təşkili üçün ölkələr beynəlxalq metodologiyalardan, standartlardan istifadə edirlər. Büdcə uçotu üzrə müasir zamanda istifadə edilən ən təsirli alət, metodologiya. Beynəlxalq

Valyuta Fondu tərəfindən hazırlanan Dövlət Maliyyə Statistikasıdır (DMS) ki, burada ölkələr büdcə təsnifatını (əsasən iqtisadi təsnifat) əhatə edən hesablar planını DMS üzrə təklif edilən şablona tam uyğunlaşdırırlar.

Azərbaycanda da büdcə uçotu çərçivəsində tərtib edilən hesablar planı Dövlət Maliyyə Statistikasının tələblərinə tam uyğunlaşdırılmalı, büdcənin xərcləri icrası zamanı uçot və hesabatlılıq isə hesablama metodu əsasında təmin edilməlidir.

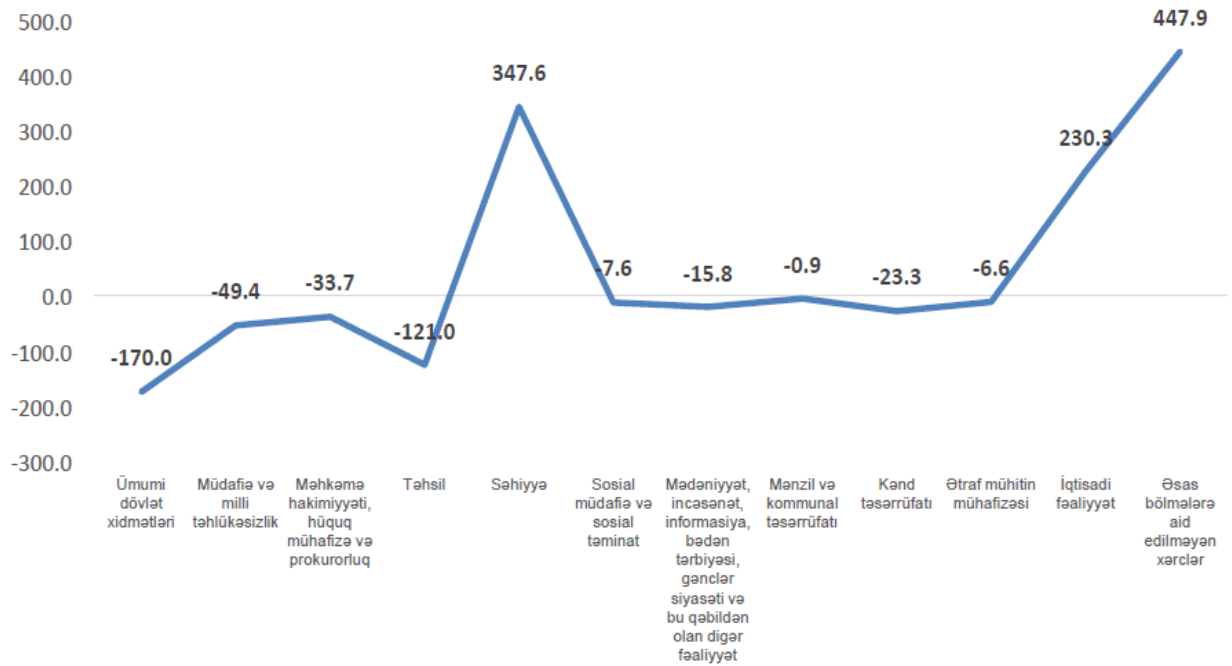
2.3. Büdcənin icrası üzrə hesabatların mərhələləri və onların təhlilinin dəyərləndirilməsi

Fiskal siyasətin məqsədlərinə nail olunması istiqamətində tətbiq edilən institutlar arasında vacib olan fiskal qaydaların ölkəmizdə istifadəsinə 2018-ci ildə Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda edilən dəyişikliklərin və Büdcə qaydasına uyğun icmal büdcə xərclərinin yuxarı həddinin hesablanması Qaydasının qüvvəyə minməsi ilə başlanılmış, 2020-ci ilin yenidən baxılan büdcə layihəsində bu qaydaların COVID-19 pandemiyasının təsirləri ilə yaranmış vəziyyətə adekvat olmadığı nəzərə alınaraq tətbiqi 2022-ci ilədək dayandırılmışdır.

Qeyd edək ki, Büdcə zərfinə daxil edilmiş məlumatlara əsasən bu qaydaların təkmilləşdiriləcəyi və 2022-ci ildən bərpa ediləcəyi göstərilmişdir.

Hesablama Palatası büdcə qaydasının hazırlanması zamanı beynəlxalq təcrübədə tətbiq edilən bəzi prinsiplərin əhatə olunmadığı, eyni zamanda, bu qaydaları tənzimləyən hüquqi aktlarda boşluqların mövcud olduğu və büdcə qaydasında təsiredici bir sıra amillərin tam nəzərə alınmadığı qənaətinə gəlir.

Şəkil 7: Yenidən baxılma zamanı funksional təsnifatın bölmələrində dəyişikliklər, mln. manatla

Mənbə: Şəkil dövlət büdcəsi ilə bağlı təqdim edilmiş hesabat və göstəricilər əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

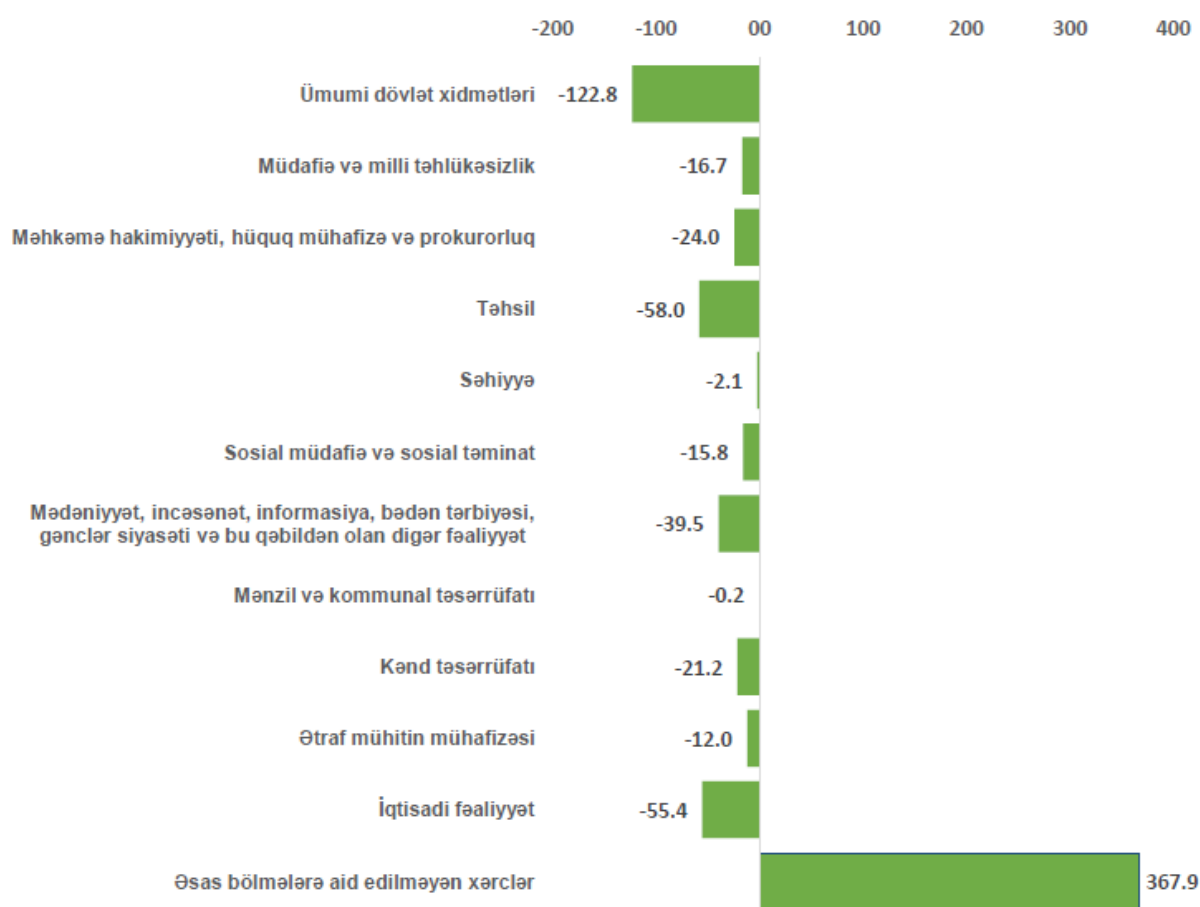
Məlumatların təhlili göstərir ki, yenidən baxılma zamanı bölmələr üzrə ilkin təsdiq edilmiş məbləğlərin 0,2-25,4% səviyyəsində dəyişikliklər aparılmışdır.

Funksional təsnifatın 11 bölməsi üzrə təsdiq edilmiş xərclərin məbləği 367,9 mln. manat məbləğində azaldılmış, 1 bölmə üzrə isə eyni məbləğdə artırılmış, 3 köməkçi bölmə üzrə dəyişikliklər zamanı artırılmış məbləğlər özünü doğrultmamış, 1 köməkçi bölmə üzrə dəyişikliklərdən sonra ümumiyyətlə xərc proqnozlaşdırılmamışdır.

Hesabat ilində funksional təsnifatın bölmələri üzrə xərclərinin icrası dürüsləşmiş təyinatə qarşı 88,5%-99,1% arasında dəyişmişdir. Hesabat dövründə funksional təsnifatın 12 bölməsindən 5-i üzrə icra səviyyəsi xərclərin ümumi orta icra səviyyəsindən (96,1%) çox, 7-si üzrə isə az olmuşdur.

Bununla yanaşı, 2020-ci ilin dövlət büdcəsinin xərclərinin nəzərdə tutulduğu funksional təsnifat üzrə 62 köməkçi bölmənin müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən 48-də il ərzində dəyişikliklər aparılmış, bu köməkçi bölmələrin 8-i üzrə təsdiq edilmiş məbləğ il ərzində 784,2 mln. manat artırılmış, 40-ı üzrə isə eyni məbləğdə azaldılmışdır.

Şəkil 8: Funksional təsnifatın bölmələri üzrə təsdiq edilmiş proqnozların il ərzində müvafiq icra hakimiyəti orqanı tərəfindən dəyişdirilməsi, mln. Manatla

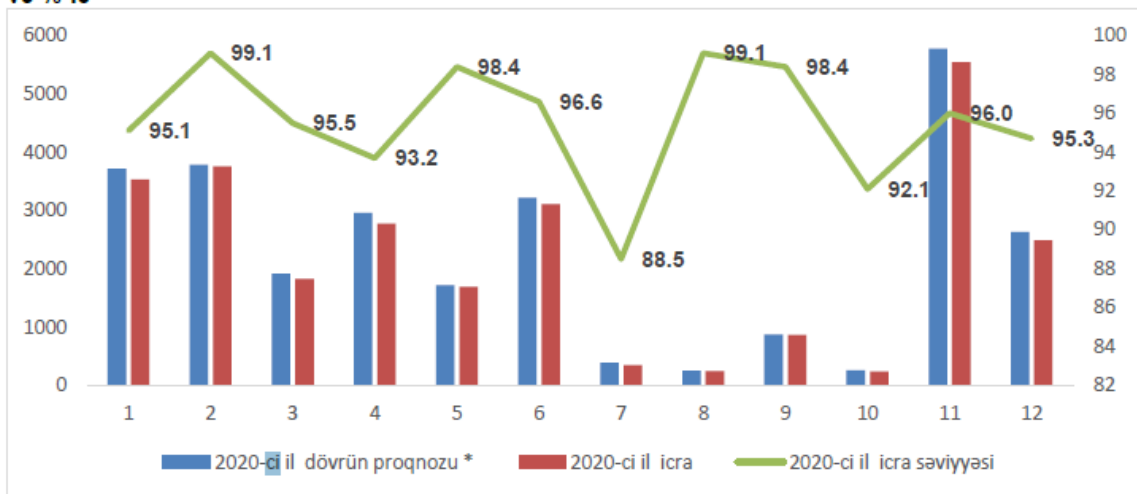

Mənbə: Şəkil dövlət büdcəsi ilə bağlı təqdim edilmiş hesabat və göstəricilər əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Ən az icra səviyyəsi Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi, gənclər siyasəti və bu qəbildən olan digər fəaliyyət bölməsi üzrə 88,5%, ən çox icra səviyyəsi isə Müdafiə və milli təhlükəsizlik və Mənzil və kommunal təsərrüfatı bölmələri üzrə 99,1% olmuşdur.

Məlumatların təhlili göstərir ki, 2020-ci ilin 12 ayında dövlət büdcəsi xərclərinin funksional təsnifatı üzrə icrasında daha böyük xüsusi çəki İqtisadi fəaliyyət (21,2%), Müdafiə və milli təhlükəsizlik (14,4%) Ümumi dövlət xidmətləri (13,6%), Sosial müdafiə və sosial təminat (12,9%), Təhsil (10,7%) bölmələrinə aid olmuşdur.

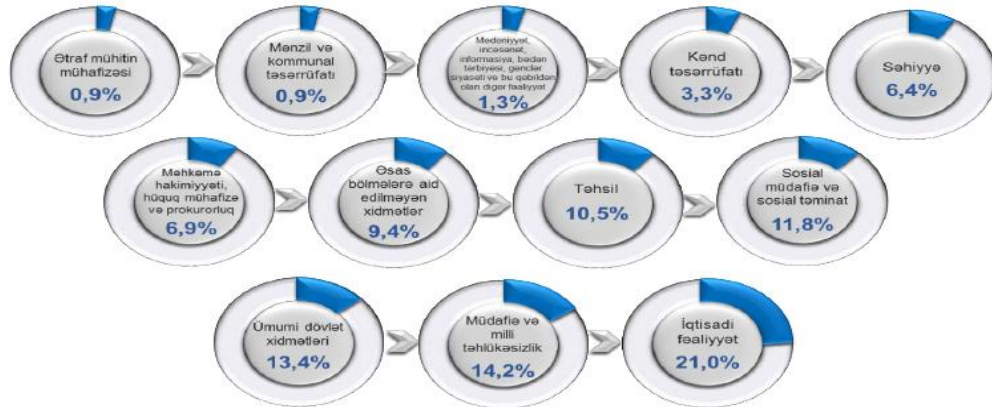
Şəkil 9: 2020-ci ildə dövlət büdcəsi xərclərinin funksional təsnifatın bölmələri üzrə icrası, mln. manatla və %-lə

1	Ümumi dövlət xidmətləri	5	Səhiyyə	9	Kənd təsərrüfatı
2	Müdafiə və milli təhlükəsizlik	6	Sosial müdafiə və sosial təminat	10	Ətraf mühitin mühafizəsi
3	Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq mühafizə və prokurorluq	7	Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi, gənclər siyasəti və bu qəbildən olan digər fəaliyyət	11	İqtisadi fəaliyyət
4	Təhsil	8	Mənzil və kommunal təsərrüfatı	12	Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər

Mənbə: Şəkil müvafiq məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Şəkil 10: 2020-ci ildə dövlət büdcəsi xərclərinin funksional təsnifatın bölmələri xüsusi çəkisi, %-lə

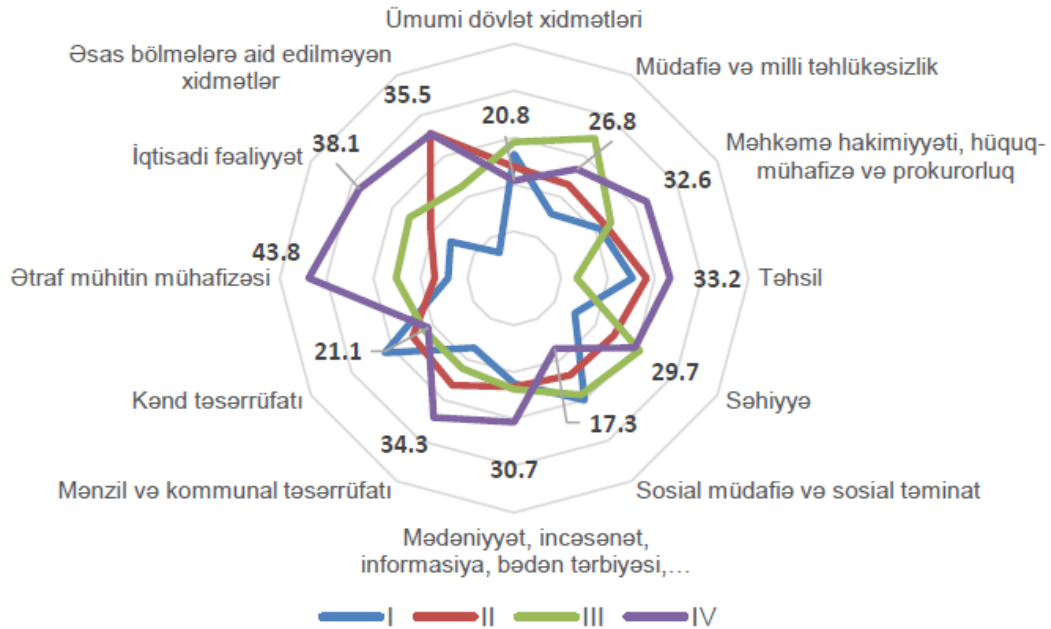

Mənbə: Şəkil müvafiq məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Funksional təsnifatın bölmələri üzrə xərclərin rüblər və aylar üzrə icrasının təhlili göstərir ki, 12 bölməsindən 6-sı üzrə ən yüksək icra məbləğləri IV rübdə, 7-si üzrə isə dekabr ayında qeydə alınmışdır.

Ətraf mühitin mühafizəsi bölməsi üzrə IV rübdə, o cümlədən dekabr ayında icra edilmiş xərclərin məbləği il üzrə icra edilmiş məbləğdə müvafiq olaraq 43,8% və 27,0% təşkil etməklə ən yüksək olmuşdur.

Şəkil 11: Funksional təsnifatın bölmələri üzrə icra edilmiş dövlət büdcəsi xərclərinin rüblər üzrə bölgüsü, %-lə

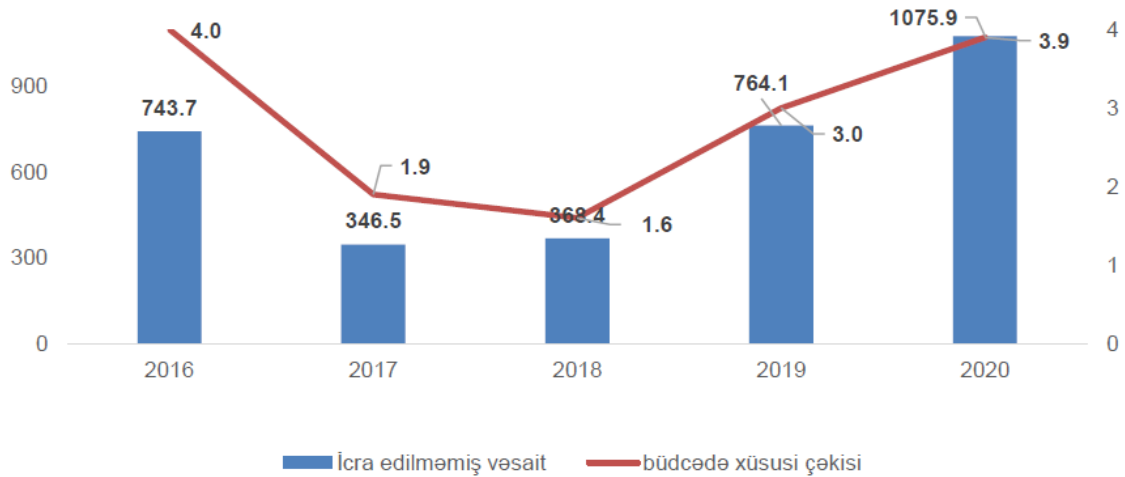
Mənbə: Şəkil müvafiq məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

2020-ci il dövlət büdcəsinin icrasıyla bağlı təqdim edilmiş məlumatların təhlili göstərir ki, cari ildə bəzi aylar üzrə funksional təsnifatın bəzi bölmələrində icra edilmiş xərclərin məbləği həmin ay üçün proqnozlaşdırılmış xərclərdən çox olmuşdur.

Belə ki, yanvar ayında 8, fevral ayında 4, mart ayında 5, aprel ayında 8, may ayında 5, iyun ayında 5, iyul ayında 3, avqust ayında 4, sentyabr ayında 2, oktyabr ayında 2, dekabr ayında 10 bölmə üzrə icra edilmiş xərclərin məbləğləri proqnoz məbləğlərdən çox olmuşdur,

Aylar üzrə artan yekunla hesablanan göstəricilərin müvafiq müqayisəsi (icra edilmiş xərclərin proqnozlaşdırılmış xərclərlə müqayisəsi) yanvar ayında 8, fevral ayında 6, mart ayında 4, aprel ayında 7, may ayında 3, iyun ayında isə 6, iyul ayında 3, avqust ayında 4, sentyabr ayında 3, oktyabr ayında 2, noyabr ayında 2 bölmə üzrə proqnozlaşdırılmış məbləğlərə riayət edilmədiyini göstərir.

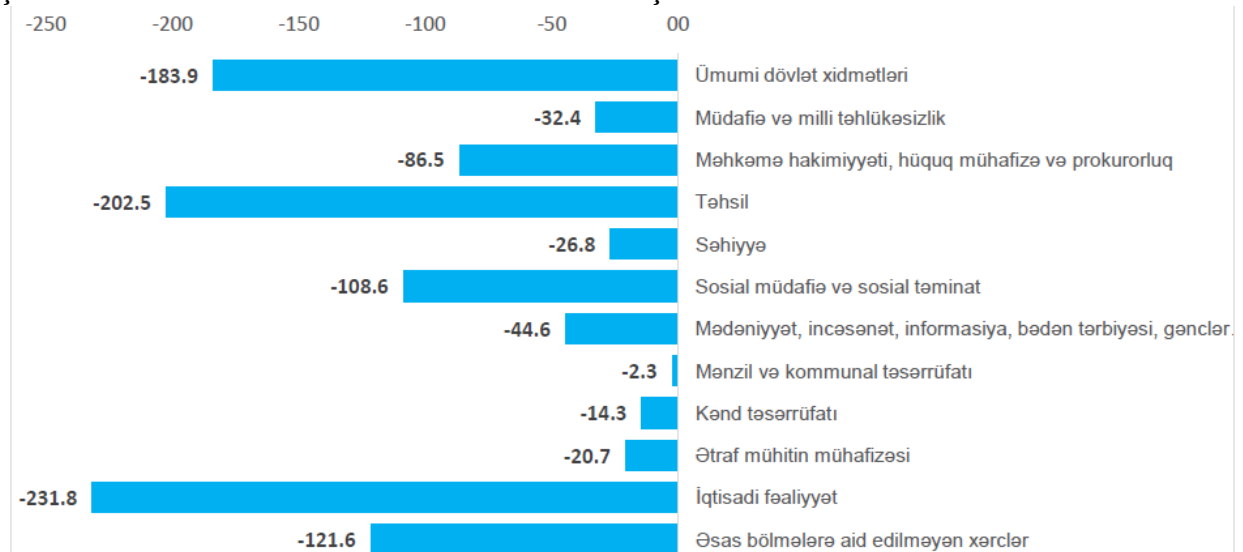
Şəkil 12: İcra edilməmiş büdcə xərclərinin məbləği və onların büdcədə xüsusi çəkisi, mln. manatla və %-lə

Mənbə: Şəkil müvafiq illər üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanunlar və icra hesabatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

İcra edilməmiş məbləğ mütləq ifadədə, həm də təsdiq edilmiş büdcə xərclərinə nisbətdə son illərdə ən yüksək göstəricidir.

Şəkil 13: Funksional təsnifat üzrə icra edilməmiş dövlət büdcəsi xərclərinin strukturu

Mənbə: Şəkil müvafiq illər üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanunlar və icra hesabatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

2020-ci ildə icra edilməmiş məbləğdə ən yüksək xüsusi çəki İqtisadi fəaliyyət (21,5%), Təhsil (18,8%) və Ümumi dövlət xidmətləri (17,1%) bölmələri üzrə olmuşdur.

III FƏSİL. RESPUBLİKADA SOSİAL SFERADA DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ EFFEKTİVLİYİNİN ARTIRILMASI

3.1. Dövlət maliyyə nəzarətinin mövcud problemləri və onların aradan qaldırılması məsələləri

İdarəetmə məqsədə çatmağı təmin edən proseslər məcmusudur. Monitorinqin vəzifəsi qayda və standartları müəyyən etmək, əldə edilmiş faktiki nəticələri müəyyən edilmiş standartlarla müqayisə etmək və müqayisə zamanı yaranan uyğunsuzluqları aradan qaldırmaq üçün zəruri tədbirlər görməkdən ibarətdir.

Maliyyələşdirmə səviyyəsi təsdiq edildikdən sonra nazirliklər və idarələr növbəti maliyyə ilində mal və xidmətlərə görə dövlət və ya özəl provayderlərə ödəniş etmək üçün maliyyə vəsaiti alırlar. Büdcə monitorinqi nazirliklərin və digər qurumların qanun və qaydalara riayət etmələrini, o cümlədən maliyyə hesabatlarının və auditlərin təqdim edilməsini və düzgün maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsini təmin edir.

Səhiyyə sektorunda büdcənin formalaşdırılması və icrası ideal olaraq prioritet səhiyyə sahələri, coğrafiyalar və əhali üçün ədalətin və yüksək keyfiyyətli xidmətlərə çıxışın yaxşılaşdırılmasına yönəlib. Dövlət vəsaitlərinin toplanması və hərəkətini idarə edən PFM sistemi, gəlirləri artıran, vəsaitləri birləşdirən və xüsusilə sağlamlıq üçün mal və xidmətlərin satın alınmasını həyata keçirən səhiyyənin maliyyələşdirilməsi sistemi ilə uyğunlaşdırılmazsa, səhiyyə fondlarından optimal şəkildə istifadə olunmaya bilər. Məsələn, PFM siyasətləri hökumətin səhiyyə xidmətləri göstərmək üçün kiminlə müqavilə bağlaya biləcəyini məhdudlaşdırma bilər, bu da hökumətin müəyyən xidmət göstərilməyən əhaliyə çatmaq imkanlarını məhdudlaşdırma bilər. Və ya qeyri-mərkəzləşdirilmiş PFM sistemi səhiyyə sektorunda parçalanmanı davam etdirə biləcək milli səviyyədə vəsaitləri birləşdirən tibbi sığorta sxeminin yaradılmasına maneə ola bilər.

PFM ailə planlaşdırılması üçün kifayət qədər və səmərəli maliyyə təminatının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Maraqlı tərəflər ailə planlaması büdcələrinin necə tərtib

edildiyini, icra edildiyini və monitoring edildiyini və ailə planlaşdırılmasının daha böyük PFM sistemi ilə necə əlaqəli olduğunu düşünməlidir. Məsələn, bir çox ölkələr öz milli hökumət büdcələrinə ailə planlaşdırılması üçün büdcə xətti daxil ediblər, lakin büdcənin tərtibi mərhələsində müvafiq maliyyə vəsaiti ayrılmasa, ailə planlaşdırılması xidmətləri zərər görəcək. Həmçinin, bir çox ölkələrdə maliyyə nazirlikləri maliyyə ilinin hər rübündə idarə və ya nazirlik tərəfindən buraxıla və istifadə edilə bilən büdcənin faizini məhdudlaşdırır. Əgər ailə planlaşdırılması üzrə satınalmalar fondun ödənilməsi üçün DMI sistemi ilə uyğunlaşdırılmazsa, xidmətlərin çatdırılması üçün malların satın alınması üçün vəsait çatışmazlığı yarana bilər ki, bu da qadınların və onların tərəfdaşlarının çıxışına və metod seçiminə mane ola bilər.

Ailənin planlaşdırılmasının maliyyələşdirilməsinin daha böyük PFM sistemində uyğunluğunu təmin etməklə yanaşı, maraqlı tərəflər davam edən PFM islahatlarının səhiyyə sistemindəki ümumi dəyişikliklər vasitəsilə ailə planlaşdırılmasına necə təsirli təsir göstərə biləcəyini düşünməlidirlər. Məsələn, ümumi dövlət gəlirlərini artıran vergi yığımındakı təkmilləşdirmələr, dövlət büdcəsində prioritet olduğu təqdirdə, səhiyyə sektoruna və ailə planlaşdırılmasına ayrılan vəsaitlərin artmasına səbəb ola bilər. Eynilə, bir çox ölkələr son bir neçə onillikdə büdcələri necə formalaşdırdıqlarına dair islahatlar apararaq, sağlamlıq və ailə planlaşdırılması üçün büdcənin təkmilləşdirilməsi imkanını təqdim etdilər. Orta müddətli xərc çərçivələrinin tətbiqi vasitəsilə bir neçə il üçün layihənin maliyyələşdirmə səviyyələri, səhiyyə və ailə planlaşdırılması maliyyələşdirmə səviyyələri daha proqnozlaşdırıla bilər. Həmçinin, bəndlər üzrə və ya daxilolmalara əsaslanan büdcədən proqram əsaslı və ya məhsula əsaslanan büdcələşdirməyə keçməklə, ölkələr spesifik nəticələrə nail olmaq üçün proqram üzrə maliyyələşdirmə tələblərini daha yaxşı başa düşə bilər, o cümlədən müasir kontrasepsiya vasitələrinin istifadəsinin artırılması. bölgü qərarlarının qəbulunu təkmilləşdirməyə kömək edir.

Dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində büdcə və maliyyə nəzarəti bütün səviyyələrdə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin səfərbər edilməsini təmin edir, büdcə vəsaitlərinin məqsədli və qanuni xərclənməsinə nəzarət edir.

Nəzarət olmadan böyümək və uğur qazanmaq mümkün deyil. Nəzarət ehtiyacı aşağıdakı amillərdən yaranır.

1. Nəzarət daxili və xarici qeyri-müəyyənliyi azaldır.

2. Nəzarət fəvqəladə vəziyyət barədə xəbərdarlıq edir. Mövcud daxili vəziyyətin təhlili nəticəsində müəyyən edilmiş neqativ və qanunsuz hallara qarşı vaxtında tədbir görülməsə, bu problem daha da dərinləşəcək. Bu mənada nəzarət potensial gələcək böhran barədə xəbərdarlıq edir|

3. Nəzarətin təşkili mürəkkəbdir və istənilən mənfi təsirlərdən qoruyur (Alkabrov U.K. 2013).

Dövlət nəzarətinin mühüm forması fəvqəladə hallara dövlət nəzarətidir. Fəvqəladə hallara təbii fəlakətlər, irimiqyaslı yanğınlar, partlayışlar, yoluxucu xəstəliklər və epidemiyalar daxildir.

Fəvqəladə vəziyyət zamanı dövlətin əsas məqsədi zərərin qarşısını almaq və vəziyyətə nəzarət etməkdir. Bunun üçün fəvqəladə hallara cavab planı və strateji planda effektiv nəzarət tədbirləri tələb olunur.

Yalnız bundan sonra fəvqəladə vəziyyət zamanı vəziyyətə nəzarət etmək və vəziyyətdən minimum zərərlə çıxmaq mümkün olacaq. Əksər fəvqəladə hallar dövlətin iqtisadi və sosial sektorlarına mənfi təsir göstərdiyindən, hər bir dövlətin fəvqəladə hallara reaksiya vermək mexanizmi olmalıdır.

Regional fəvqəladə hallar üç qrupa bölünür:

- yerli;
- Regional;
- beynəlxalq.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) qlobal epidemiya zamanı əhalinin sağlamlığını qorumaq və xəstəliklərin qarşısını almaq üçün mühüm tövsiyələr verib. Epidemiya hər sahəyə, eləcə də təhsilə təsir etdi. Təhsil sistemində epidemiyaya qarşı effektiv mübarizə məqsədilə valideynlərin və ictimaiyyətin davranış qaydalarına dair siyahı və təlimatlar təqdim edilib.

Təşkilatının Uşaq Fondu 2020-ci ilin iyul ayında COVID-19 epidemiyası dünya üzrə 40 milyon uşağın uşaq bağçasındakı rolunu azaldıb.

Ümumilikdə ölkədə fəaliyyət göstərən təhsil müəssisələrinin təhsil səviyyəsi üzrə bölgüsü, şagird və müəllimlərin sayı ətraflı məlumat üçün aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 2: Təhsil müəssisələrinin təhsil pillələri, şagird və müəllimlərin sayı üzrə bölgüsü

Təhsil pilləsi	Müəssisə sayı	Təhsilalanların Sayı	Təhsilverənlərin sayı
Məktəbəhazırlıq	-	108,578	-
Ümumi təhsil	4,439	1,600,000	141,749
Peşə təhsili	102	22,088	1,456
Orta ixtisas	57	55,922	6,027
Ali təhsil*	44	183,085	13,986

Mənbə: https://www.arti.edu.az/nodupload/editor/files/Final%20sayt%20%C3%BC%C3%A7%C3%BCn_

Nəhayət, xəstəliyin dərəcəsindən asılı olaraq təcridən müxtəlif prosedurlar tətbiq edilir. Xüsusi rejimlərin təsiri yoluxucu xəstəlik və koronavirus infeksiyasının sürətini azaltmaq, bir çox maneələrin yorğunluğunu azaltmaq, xəstələrin sağalma qabiliyyətini artırmaqdır. Epidemiyanın ilk günündən Prezident İlham Əliyevin düzgün qərarı, bir neçə hökumətin müdaxiləsi, bu məsələyə xüsusi diqqət yetirməsi nəticəsində vəziyyəti nəzarətdə saxlamaq mümkün olub.

3.2. Azərbaycanca dövlət maliyyə nəzarətinin müasir tələblər səviyyəsində qurulması və effektivliyinin artırılması

Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası ölkədə dövlətin maliyyə nəzarəti kimi fəaliyyət göstərən yeganə qurum kimi dövlət və qeyri-dövlət təsisatlarının, dövlət büdcəsinin formalaşdırılması, planlaşdırılması, maliyyələşdirilməsi və icrasına böyük nəzarəti həyata keçirir. Gəlir və xərclər. Dövlətlərin vergi ödəyiciləri

Hesablama Palatası dövlət proqramlarının icra vəziyyətini təhlil edir və məqsədli proqramların düzgünlüyünü qiymətləndirir. Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası tərəfindən aparılan yoxlamanın nəticələrinə əsasən, Azərbaycan normativ-prosesual sənədlərlə qanunvericilik işi arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması və düzəldilməsi və respublikada onların bərpasına yönəlmiş təkliflər hazırlayır.

Maliyyə nəzarətinin əsas formalarından biri olan dövlət maliyyə nəzarətinin məqsədi konstitusiyaya və müvafiq qanunvericiliyə əsaslanaraq, dövlətin maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsinə, ölkədə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə bilavasitə nəzarət etmək, dövlət büdcəsindən və büdcədən kənar fondlardan istifadə. Hazırda dövlət maliyyə nəzarəti ölkənin qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanları, maliyyə və vergi orqanları, xəzinədarlıq sistemi və digər dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Həmin orqanlar arasında xəzinədarlıq və vergi orqanları çox mühüm rol oynayır.

Maliyyə nəzarəti sistemi dövlət büdcəsinin, məqsədli büdcə vəsaitlərinin və büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar vəsaitlərinin, habelə dövlət zəmanəti ilə alınmış kreditlərin məqsədyönlü və səmərəli xərclənməsinə dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirir. Dövlət maliyyə nəzarəti həmçinin ayrı-ayrı nazirlik və komitələrin nəzarət-təftiş idarələri, baş mühasibatlıqları və maliyyə idarələri tərəfindən həyata keçirilir. Hesab edirik ki, iqtisadi inkişafın qlobalaşması mərhələsində köhnə idarəetmə sisteminin bərpasına, yenilənməsinə və təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var. Maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi, ilk növbədə, ən müasir nəzarətin təşkili və fəaliyyət

göstərməsini, nəzarət sisteminin əlaqələndirilməsini və onun təsirinin artırılmasını əhatə etməlidir.

Büdcə vəsaitlərinin səmərəli və sərfəli istifadəsi müasir dövrün əsas fiskal tələblərindən biridir. Dövlət büdcəsi xərclərinin düzgün planlaşdırılması və səmərəli icrası da bu sahədə normativ bazanın təkmilləşdirilməsini tələb edir. Dövlət maliyyə nəzarəti və maliyyə-büdcə sistemini tənzimləyən mövcud normativ hüquqi aktların təkmilləşdirilməsi və vahid kodlaşdırılması hər iki sahədə problemlərin həllinə və fəaliyyətin yaxşılaşdırılmasına xidmət edəcəkdir.

Geniş əsaslı fəaliyyətləri tənzimləyən qanunvericilik bazasının kodlaşdırılması ən ümumi yanaşmadır və inkişafın yuxarı mərhələsi üçün xarakterikdir.

Azərbaycanda iyirmiyyə yaxın məcəllə qüvvədədir və bu məcəllələr müvafiq sahədə çoxsahəli fəaliyyətin çevik və əlaqələndirilmiş şəkildə həyata keçirilməsini uğurla təmin edir. Bu baxımdan Büdcə Məcəlləsinin qəbulu həm əsas maliyyə əməliyyatları olan büdcə proseslərini, həm də həmin əməliyyatlara nəzarətin vahid kompleks kimi tənzimlənməsini təmin edəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının tabeliyində olan müəssisə və təşkilatlar yalnız əsassız və artıq ödənilmiş büdcə vəsaitlərini bərpa etməyə borclu deyillər.

Büdcə gəlirlərinin artırılması və xərclərin optimallaşdırılması bütün dövlətlərin mühüm makroiqtisadi prioritetləridir. Hazırkı sistem böhranı şəraitində bu məsələlər, xüsusilə dövlət büdcəsi xərclərinin səmərəli, qənaətcil və səmərəli istifadəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda orta və uzunmüddətli perspektivdə büdcə çərçivəsinin optimallaşdırılması və büdcə gəlirlərinin ümumi strukturunda qeyri-neft sektorundan vergi daxilolmalarının artırılması məqsədilə fiskal dayanıqlıq məsələlərinin ümumi büdcə kontekstində qiymətləndirilməsi vacibdir.

Bu parametr cari və gələcək fiskal siyasətin uzunmüddətli perspektivdə prioritetləri nəzərə alınmaqla və dövlət büdcəsinin baxılması ilə gəlir və xərcləri arasında real dəyərə çatdırılmaqla hesablanan nisbətin göstəricisidir. Bu göstərici fiskal dayanıqlığın ölçülməsi üçün münasibdir. Qlobal maliyyə böhranı qlobal

iqtisadi sistemə sıx inteqrasiya olunmuş Azərbaycandan da çəkinmir. Azərbaycanda maliyyə nəzarəti ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər bu dəyişənlərə qarşı maksimum müdafiəni təmin edir. Büdcədə bəzi xərclərin normallaşdırılması, maliyyə inzibatçılığının gücləndirilməsi və daha məsuliyyətli yanaşma dövlət vəsaitlərinin istifadəsinə səmərəli və qənaətcil yanaşmanın əsas prinsipləridir. Ciddi maliyyə intizamı və məqsədyönlü qənaət də maliyyə mənbəyidir.

Belə ki, Hesablama Palatasının təklifi əsasında müqavilədə nəzərdə tutulmuş keyfiyyətsiz xidmət və işlərin göstərilməsi təkrarlanır və bu işlərə görə məsuliyyət daşıyan şəxslərin cəzalandırılması qanunla tənzimlənir. Hesablama Palatasının tövsiyələri əsasında aşağıdakı addımlar atılıb (Cabbarov E. 2020: s.29):

- İntinventar və avadanlıq, malların qaytarılması;
- Böyük qəbzlərin və ödənişlərin qeydiyyatı və ya silinməsi;
- Vergilər və digər ödənişlər üçün vəsaitlərin hesablanması;
- Artıq dövlət büdcəsində ödəniş kimi qeydə alınmış vəsaitlərin ödənilməsi;
- Büdcə vəsaitlərinin əsassız xərclənməsinə səbəb ola biləcək ödənişlərin

tutulması və s.

Yoxlanılan subyektlər tərəfindən daxil olmuş təqdimat və təkliflər əsasında hüquqi şəxslərə və bələdiyyələrə ayrılmış vəsaitlərin məqsədyönlü istifadəsi ilə bağlı müəssisə və idarələrdə aparılan auditlər zamanı külli miqdarda qanunsuz və səmərəsiz ödənişlər götürülüb.

3.3. Pandemiyanın maliyyə nəzarətinin effektivliyinə olan təsirinin azaldılması

Məqsədli olaraq, bazar iqtisadiyyatına xas olan dövlət maliyyə nəzarəti bütün dünya ölkələri tərəfindən öz inkişafının müəyyən mərhələsində siyasi və iqtisadi vəzifələri ilə müəyyən edilən həddə həyata keçirilir.

Bazar şəraitində biz dövlət fəaliyyətinin maliyyə aspektlərinin sadələşdirilməsi ilə deyil, onun mürəkkəblikləri ilə, o cümlədən dövlət satınalmaları sistemi vasitəsilə dövlət ehtiyaclarının ödənilməsinə kommersiya strukturlarının fəal cəlb edilməsi, bank xidmətlərinin tətbiqi ilə məşğul oluruq. Dövlətin maliyyə aspektlərinin mürəkkəbliyi öz növbəsində dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsinə, cəmiyyətin maliyyə-təsərrüfat həyatının dəyişən şərtlərinə, onun xarici iqtisadi əlaqələrə uyğunlaşmasına daim diqqət yetirməyi tələb edir.

Ölkənin hazırkı inkişafı mərhələsi dövlətin qüdrətinin gücləndirilməsi, iqtisadi-maliyyə münasibətlərinin idarə olunması sistemində dövlətin rolunun artırılması, iqtisadi və maliyyə sahəsində korrupsiya və cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi tendensiyası ilə xarakterizə olunur.

Bu kontekstdə dövlət idarəçiliyinin ən mühüm metodu kimi dövlət maliyyə nəzarətinin rolu və əhəmiyyəti getdikcə artır, mövcud nəzarət sistemində islahatların aparılması və milli maliyyə nəzarəti sisteminin elmi əsaslarının həyata keçirilməsi zərurəti yaranır.

Dövlət maliyyəsinə nəzarət dövlət idarəçiliyi və tənzimləmə sisteminin ən mühüm komponentlərindən biri və iqtisadi inkişafın əsas şərtlərindən biri kimi dövlət vəsaitlərinin düzgün və səmərəli istifadəsinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Dövlət maliyyə nəzarəti bütün dövlət büdcəsini, habelə dövlətin maliyyə-iqtisadi sisteminin ayrı-ayrı institutlarının fəaliyyətini əhatə edir. Maliyyə-büdcə nəzarəti əsasən bilavasitə büdcə prosesində müxtəlif nəzarət tədbirlərini - gəlirlərin və xərclərin büdcə təsnifatının əsaslılığının qiymətləndirilməsini, bütün səviyyələrdə büdcənin icrasının vaxtında və dolğunluğunun yoxlanılmasını, büdcədən kənar xərclərə nəzarəti əhatə edir.

Maliyyə-təsərrüfat nəzarəti maliyyə institutlarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin monitorinqi və auditində, qurumlar tərəfindən ayrılmış dövlət vəsaitlərindən istifadənin əsas səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində, dövlət əmlakının idarə edilməsinin qanuniliyi və rasionallığının qiymətləndirilməsində və s. Mühüm rol oynayır.

Bildiyimiz kimi, COVID-19 səhiyyə, təhsil və iqtisadiyyatla yanaşı, dövlət və onun vətəndaşları üçün də müxtəlif problemlər yaradır. Prezident İlham Əliyevin bu sahəyə xüsusi diqqət və tədbirləri ölkə iqtisadiyyatını epidemiyaların vurduğu ziyanın azaldılması və ölkə vətəndaşlarının sosial rifahının qorunması üçün mühüm bazaya çevirib.

COVID-19 pandemiyası ilə bağlı çoxsaylı araşdırmalara görə, biz ilk növbədə əsas məsələləri ələ keçirmək üçün bibliometrik təhlilə davam edirik. Bunlar birbaşa olaraq təhlil edilir və COVID-19 pandemiyasının təkamülü ilə qlobal miqyasda biznes fəaliyyətləri arasındakı əlaqə ilə bağlıdır. Biz Web of Science-də dərc olunan və mövzusu kimi "COVID" sözünü ehtiva edən bütün məqalələri nəzərdən keçiririk və sonra VOSviewerssoftware programından istifadə edərək, diqqətimizi "biznes"ə yönəldərək, onların ən çox istifadə olunan sözlərlə güclü əlaqəsini yoxlayırıq. Eyni zamanda, əldə edilmiş məlumat nəticələri elmi xəritələr şəklində necə aydın şəkildə vizuallaşdırıla biləcəyimizi göstərir.

Covid-19 və bizneslə əlaqəli məlumatlar ABŞ-da, ardınca Böyük Britaniya və Çində dərc olunur. Avropa ölkələri arasında İtaliya, İspaniya və Almaniya bu mövzuda ən çox məqalə dərc edənlər sırasındadırlar. Bununla belə, bu rəqəm qeyd olunan ilk üç ölkədən çox uzaqdır.

Bir sıra tədqiqatlar Covid-19 pandemiyasının turizm sənayesinə təsirini təhlil edir. Skare və başqaları. (2021) səyahət və turizm sənayelərinə böyük dağıdıcı təsir göstərir və böhranla mübarizə üçün yeni risklərin idarə edilməsi üsullarını dəstəkləmək və inkişaf etdirmək üçün özəl və dövlət siyasəti tərəfdaşlığının qəbulunu təklif edir. Bundan əlavə, Sigala (2020) keçmiş və inkişaf etməkdə olan ədəbiyyatı tənqidi şəkildə nəzərdən keçirir və üç əsas turizm maraqlı tərəfinin (turizm tələbi, təchizat və təyinat idarəçiliyi təşkilatları və siyasətçilər) COVID-19

pandemiyasının üç mərhələsində yaşadığı əsas təsirləri, davranışları və təcrübələri müzakirə edir.

Müəlliflər hesab edirlər ki, bəzi sektorlardakı orta müəssisələr böhran effekti olaraq bir il ərzində öz daxili dəyərinin 60%-ə qədərini itirə bilər. Böyük banklar gücləndirilmiş stress ssenarilərinə daha həssas görünür, ona görə də sistemli çökmə təhlükəsi pandemik şəraitdə mövcuddur. Tədqiqat ədəbiyyatında mövcud böhranın qarşılıqlı fondların təkamülünə təsiri də maraqla qarşılanmışdır. Belə ki, Yarovaya (2021) COVID-19 pandemiyasının yaratdığı həddindən artıq stress dövründə insan kapitalının səmərəliliyinin, əsasən də qarşılıqlı fondların portfel menecerlərinin fondların fəaliyyətinə təsirini araşdırır. Onların tapıntıları sübut edir ki, insan kapitalının səmərəliliyi baxımından daha yüksək yer tutan səhm fondları COVID-19 epidemiyası zamanı həmkarlarını üstələyib. Bundan əlavə, onların epidemiyanın müxtəlif mərhələləri üçün təhlili bəzi maraqlı tapıntıları ortaya çıxardı və belə nəticəyə gəldi ki, insan kapitalına investisiyalar qeyri-müəyyən dövrlərdə səmərəlilik və fondların fəaliyyəti ilə nəticələnir.

bütün bunlardan yola çıxaraq deyə bilərik ki, dövlət maliyyə nəzarətinin məqsədi epidemiyalar və epidemiyalar zamanı dövlət və vətəndaşlar qarşısında məsuliyyətimizi artıran dövlət vəsaitlərinin mühafizəsi və düzgün istifadəsinə nəzarət etməklə vətəndaşların həyatında müsbət dəyişikliklərə nail olmaqdır.

Ümumiyyətlə, bu təşkilatlar üçün bu istiqamətdə fəaliyyət iki formada həyata keçirilir: epidemiyaya ilə mübarizə üçün dövlət xərclərinin ilkin auditi və başa çatmış fəaliyyətlərin sonrakı auditi.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, plan layihəsi hazırlanarkən üzvlərin qaldırdıqları məsələlər nəzərə alınıb. İlboyu vətəndaşların müraciətləri əsasında aparılan təhlillər müxtəlif istiqamətlərdə də diqqət mərkəzindədir. Ümumilikdə qeyd edirik ki, 2022-ci ildə rəqəmsallaşma, koronavirusla mübarizə, o cümlədən dövlət mədəniyyəti, idman, sosial müdafiə və s. sahələr.

Dövlət maliyyə nəzarəti Hesablama Palatasının işinə nəzarət etdiyi halda, əslində Konstitusiyamızda əksini tapan səlahiyyət bölgüsü prinsipinə əsasən, dövlət maliyyə nəzarəti daha çox Hesablama Palatasının, yəni icra hakimiyyətinin

parlament nəzarəti vasitəsilə həyata keçirilməsinə bənzəyir. Dövlət maliyyə nəzarəti ictimai münasibətlərin və ticarət münasibətlərinin mahiyyətinə əsaslanır.)

Bu məsələyə belə geniş kontekstdə yanaşsaq, iki mühüm dərs çıxarmaq olar: birincisi, son vaxtlar dövlət maliyyəsinə nəzarətin gücləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılıb. İkincisi, bununla belə, dövlət maliyyəsinə, eləcə də gəlirlərə nəzarətin həcmi və ilkin nəticələrini qənaətbəxş hesab etmək düzgün olmazdı.

Dövlət maliyyəsinə nəzarətin səmərəliliyi səlahiyyət və funksiyaların dəqiq müəyyən edilməsi ilə müəyyən edilir. Müxtəlif birləşmələrdə, zabitin onları müəyyən etməsini çətinləşdirir, həm də mümkün səhv hesablamalar və ümumiyyətlə qəsdən səhvlər. Dövlət maliyyə nəzarəti sistemində tətbiq olunacaq sistemin və tənzimləmənin həyata keçirilməsi üçün əsas siyasət maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin fəaliyyətinə nəzarətin qurulması, orada baş verən dəyişikliklərin müəyyən edilməsi və diqqətlə araşdırılmasıdır.

Dövlət maliyyə nəzarəti praktikasının səmərəliliyinin artırılması yeni təsdiq edilmiş əməliyyatların nominal sayının artırılması deyil, əksinə onların gücləndirilməsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi deməkdir. Odur ki, büdcə vəsaitlərinin istifadəsinə kənar nəzarətdən fərqli olaraq, dövlət vəsaitlərinə nəzarət səhv və çatışmazlıqların erkən aşkarlanmasına və vaxtında aradan qaldırılmasına və nəticə etibarilə əməliyyatların səmərəliliyinin artırılmasına dəstək olmalıdır.

Epidemiya zamanı maliyyə nəzarətinin keyfiyyətinin və effektivliyinin yüksəldilməsi, bu sahədə şəffaflığın və şəffaflığın təmin edilməsi iqtisadi artım və təhlükəsizliyin ən yaxşı təminatıdır. Son vaxtlar ölkədə müəyyən tədbirlər görülsə də, hələ də maliyyə nəzarətinin inkişafını obyektiv və zəruri tələb edən nöqsanlar çoxdur.

Ümumiyyətlə, maliyyə nəzarətinin müxtəlif sahələrini, o cümlədən maliyyə nəzarəti sistemini inkişaf etdirməzdən əvvəl bu məsələyə kompleks yanaşmaq, ölkəmizdə maliyyə nəzarətinin vahid konsepsiyasını hazırlamaq lazımdır.

Bu konsepsiya dövlət maliyyə nəzarətinin mövcud vəziyyətini, arzu olunan ssenarini, təşkilatın əsas istiqamətlərini, maliyyə nəzarəti sisteminin həyata keçirilməsinin obyektiv təhlilini əks etdirməlidir. Bu konsepsiyaya dövlət

maliyyəsinin tənzimlənməsi, korporativ fəaliyyət və s. üçün normativ hüquqi bazanın gücləndirilməsi daxildir. əks etdirən əla sənəd olmalıdır.

Bir sözlə, maliyyə nəzarəti sisteminin islahatı konsepsiyası ölkəmizdə həyata keçirilən maliyyə islahatlarının tərkib hissəsi kimi maliyyə nəzarətinin və təsərrüfat mexanizminin təkmilləşdirilməsi yollarının tapılması, zaman mexanizminin əsas elementlərini əks etdirir.

Maliyyə funksiyası biznes strategiyasına uyğunlaşdırılmalı və korporativ qərarların qəbulunu dəstəkləmək üçün maliyyə təhlili və anlayışı təmin etməli, eyni zamanda verilmiş qanun və tənzimləyici tələblərə cavab verməlidir. Mütəxəssislərin qlobal şəbəkəsi ilə Maliyyə Menecmenti təşkilatlara maliyyə sahəsində lider olmağa kömək etmək üçün lazımi bacarıqlara malik düzgün insanları lazımi vaxtda doğru yerə gətirə bilir.

Effektiv maliyyə funksiyası dəyər və resursların kilidini açmaq üçün xüsusi təkmilləşdirmələri müəyyən etməyə və çatdırmağa kömək edir, beləliklə də təkmilləşdirilmiş qərara dəstək fəaliyyətləri üçün vaxt itirir. O, inteqrasiya olunmuş əməliyyat/transaksiya maliyyə fəaliyyətlərinin möhkəm platforması üzərində qurulub.

Bu xidmət şəbəkəsinə aşağıdakı təkliflər daxildir:

- a) Keyfiyyətli Yaxın və İnteqrasiya Hesabatı;
- b) Maliyyə Proseslərinin Optimizasiyası;
- c) Maliyyə Funksiyasının müqayisəsi;
- d) Maliyyə Paylaşılan Xidmətlər və Outsorsinq;
- e) Effektiv Qərar Dəstəyi.

Bu xidmət şəbəkəsi müştərilərə biznesə daha yaxşı qərarlar qəbul etməyə kömək etmək üçün məqsədə uyğun maliyyə planlaşdırması və performansın idarə edilməsi çərçivəsini təqdim etməyə kömək edir.

Buraya aşağıdakı təkliflər daxildir:

- a) Pul və Dövriyyə Kapitalının İdarə Edilməsi;
- b) Xərclərin idarə edilməsi;
- c) Maliyyə məlumatlarının idarə edilməsi;

- d) Maliyyə Performans İdarəetmə;
- e) Planlaşdırma Büdcə və Proqnozlaşdırma;
- f) Maliyyə Strategiyası və Transformasiya.

Maliyyə Strategiyası və Transformasiya müştəriyə strateji biznes imperativlərinin idarə edilməsində maliyyənin rolunu müəyyən etməyə kömək edir.

Bu, maliyyə funksiyasının geniş nəzərdən keçirilməsini, performansın biznes tələblərinə uyğunlaşdırılmasını və maliyyə mənzərəsi üzrə təkmilləşdirmə sahələrinin diaqnostikasını əhatə edir. Buraya aşağıdakı təkliflər daxildir:

- a) Biznes strategiyasının uyğunlaşdırılması;
- b) Maliyyə biznes tərəfdaşlığı;
- c) Maliyyə funksiyasının bərpası;
- d) Maliyyə inteqrasiyası və ayrılması;
- e) Maliyyə təşkilatının dizaynı;
- f) Maliyyə hədəfi əməliyyat modeli;
- g) Maliyyə transformasiyası;
- h) Maliyyə baxışı və strategiyası.

Azərbaycanda beynəlxalq maliyyə nəzarəti sistemlərinin geniş tətbiqinə, qanunvericilik bazasının beynəlxalq standartlara uyğun olaraq köklü surətdə təkmilləşdirilməsinə və yeni qanunların qəbuluna və tənzimləmə dairəsinin genişləndirilməsinə diqqət yetirilməlidir. genişləndiriləcək.

Maliyyə tənzimlənməsi sahəsində idarəetmə orqanları arasında münasibətlərin təkmilləşdirilməsinə, maraqların toqquşmasının qarşısının alınmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Maliyyə nəzarətinin effektivliyi meyarları hazırlanmalı və istifadə edilməlidir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Müasir dövrdə idarəetmədə nəzarətin rolu böyükdür. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-iqtisadi azadlığının daha da genişlənməsinə baxmayaraq, onlar öz maliyyə resurslarından məqsədyönlü, qənaətli, habelə səmərəli istifadə edilməsinə, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin qayda və qanunlara uyğun aparılmasına cavabdehlik daşıyırlar.

Müəssisə və təşkilatlar qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət qarşısında maliyyə və vergi öhdəliklərini yerinə yetirməyə borcludurlar. Beləliklə, Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının inkişafı idarəetmənin əsas funksiyası olan nəzarətin rolunun və səmərəliliyinin daha da artırılmasını tələb edir. Bütün sahibkarlıq subyektləri dövlət tərəfindən qəbul edilmiş normativ hüquqi aktlara əməl olunmasına nəzarət edirlər.

Beləliklə pandemiya dövründə təhsil sferasında dövlət maliyyə nəzarətiylə bağlı məsələlərin öyrənilməsi əsasında aşağıdakı nəticələr müəyyən edilmişdir:

1. Bazar iqtisadiyyatında maliyyə nəzarəti sistemində xüsusi yeri dövlət maliyyə nəzarəti orqanları tutmalı, onlar ölkənin bütün maliyyə nəzarəti sistemini idarə etməlidirlər;

2. Dövlət maliyyə nəzarət orqanları dövlət maliyyəsinə, ilk növbədə büdcə sahəsinə diqqəti artırmalıdırlar. Maliyyə nəzarətinin yeni səviyyədə təşkili istiqaməti dövlət idarəetmə sisteminin mühüm elementi olan real dövlət maliyyə axınlarının qiymətləndirilməsi hesab edilə bilər;

3. Ölkədə dövlət maliyyə nəzarətinin vahid sisteminin təşkilinə, habelə maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin və nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün milli qanunvericiliyin və müvafiq norma və mexanizmlərin işlənilib hazırlanması və tətbiqinə konseptual yanaşmaların işlənilib hazırlanması zəruridir;

4. Dövlət maliyyə nəzarəti dövlətin mərkəzləşdirilmiş, habelə qeyri-mərkəzləşdirilmiş fondlarının idarəetmə sisteminin mühüm elementidir. O, dövlətin maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsinə yardım etmək, təkrar istehsalın genişləndirilməsinə şərait yaratmaq, dövlət məqsədli proqram və tədbirlərin təşkili, maliyyə sabitləşməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Aparılan tədqiqat nəticəsində maliyyə nəzarətinin nəzəri və praktiki vəzifələri, o cümlədən pandemiya dövründə təhsil sahəsində dövlət maliyyə nəzarətinin məqsədyönlü və effektiv fəaliyyəti ilə bağlı nəticələr aşağıdakı təkliflər hazırlanmışdır:

1. Təhsil sahəsində maliyyə nəzarəti maliyyə prosesinin bütün mərhələlərində səmərəli şəkildə həyata keçirilməlidir. Dövlət və qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti təhsil müəssisələrinin vaxtında və tam maliyyələşdirilməsini, təhsilin inkişafı və islahatı üçün maliyyə vəsaitlərinin məqsədyönlü, səmərəli istifadəsini və qorunub saxlanmasını yoxlamağa və təşviq etməyə yönəldilməlidir;

2. Maliyyə nəzarəti daim təkmilləşdirilməlidir. Onun xərcləri maliyyə resurslarının yayındırılması və birbaşa itkilərinin qarşısının alınması, müəyyən edilməsi və aradan qaldırılmasıyla əhəmiyyətli dərəcədə kompensasiya edilir.

Eyni zamanda, təhsil sahəsində idarəetmənin səviyyəsi yüksəlir, sosial vəziyyət yaxşılaşır, dövlət intizamı gücləndirilir. Bütün bunlar təhsil müəssisələrinin və təşkilatlarının əsas (təhsil) və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə, təhsil sahəsində dövlət siyasətinin məqsədlərinə nail olunmasına fəal kömək etməlidir;

3. Maliyyə nəzarəti təhsil sistemində maliyyə resurslarının məqsədyönlü, səmərəli istifadəsini və təhlükəsizliyini yoxlayır. Eyni zamanda, pul vəsaitləri ilə əməliyyatların yoxlanılmasına, nağd pul köçürmələrinin istifadəsinin etibarlılığına, veksellərdən, pul surroqatlarından və xarici valyutadan istifadəyə xüsusi diqqət yetirilməlidir;

4. Dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının, habelə hüquq-mühafizə orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi sahəsində yol verilmiş pozuntular üzrə vaxtında reaksiya verilməsi, birgə yoxlamalara dair məlumatların ötürülməsi üçün qanunvericilikdə müəyyən tənzimlənmələr aparılmalıdır;

5. Bütün dövlət maliyyə nəzarəti orqanları üçün iqtisadi fəaliyyət sferasında hüquq pozuntularının və cinayətlərin uçotunun aparılmasından ötrü ümumi əsaslı məlumat bazası formalaşdırılmalıdır;

6. Dövlət maliyyə nəzarətinin faydalılığı, təsiri, habelə məhsuldarlıq göstəriciləri əsasında sosial-iqtisadi sisteminin səmərəliliyi qiymətləndirilməli və elmimetodik göstəricilər hazırlanmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abbasov A.B. (2011), “Biznesin təşkili idarə edilməsi əsasları”, Bakı, Elm, 464 səh.
2. Abbasov İ.M. (2017), “Audit”, Bakı, Bakı Biznes U. nəşriyyatı, 145 səh.
3. Abbasov İ.M. (2017), “Audit”, Bakı, Bakı Biznes Universiteti nəşriyyatı, 145 səh.
4. Abbasov İ.M. (2017), “Auditin nəzəri məsələləri”, Bakı Biznes Universiteti nəşriyyatı Bakı, Elm, 452 səh.
5. Abbasov İ.M. (2017), “Auditin nəzəri məsələləri”, Bakı, Bakı Biznes Universiteti nəşriyyatı, 152 səh.
6. Abbasov İ.M. (2019), “Auditin nəzəri və praktiki problemləri”, Bakı, Elm, 414 səh.
7. Abbasov İ.M. (2019), “Auditin nəzəri və praktiki problemləri”, Bakı, Elm, 452 səh.
8. Atakisiyev M.C., Süleymanov Q.S. (2014), “İnovasiya menecmenti”, Bakı, Qanun, 136 səh.
9. Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası - Azərbaycan Respublikasında Auditor xidmətinin inkişaf Konsepsiyası (2012-2020-ci illər), Bakı, 2013.
10. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 09.02.2009-cu il tarixli fərmanı.
11. Bağırov D., Həsənli M.X. (2011), “Maliyyə”, Bakı, ADİU, 236 səh.
12. Bağırov D., Həsənli M.X. (2011), “Maliyyə”, Bakı, ADİU, 521 səh.
13. Böhrandan sonrakı iqtisadiyyatda maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunmasında şəffaflığın rolu // Bakı, Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. İqtisadiyyat və audit jurnalının nəşri, 2009, 474 səh.

14. Cabbarov E. Müasir şəraitdə azərbaycanda maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsinin strateji istiqamətləri Naxçıvan Universiteti / ELMİ ƏSƏRLƏR / 2020, № 2, səh.29-33.
15. Eyyubov K.Ş. (2012), “Biznesin əsasları”, Bakı, Elm, 79 səh.
16. Ələkbərov U.K. (2013). “Davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyanın əsasları: Ali Məktəblər üçün dərslik”, Bakı, Təhsil nəşriyyatı, 265 səh.
17. Hacıyev R. (2019), “Təftiş və nəzarət”, Bakı, Qanun, 110 səh.
18. Hacıyev R.Ş., Səbzəliyev S.M. (2013), “Auditin əsasları”, Bakı, ADİU-nun nəşriyyatı, 122 səh.
19. Xankişiyyəv B.A. (2012), “Maliyyə nəzarəti”, Bakı, ADİU, 201 səh.
20. Niftullayev V.M. (2012), “Sahibkarlığın əsasları”, Bakı, Elm, 697 səh.
21. Novruzov V.T., Zülfüqaradə R.Ə. (2018), “Auditin əsasları”, Bakı, Azərbaycan ensiklopediyası, 144 səh.
22. Rzayev Ə.H. (2008). “Dövlət nəzarəti: nəzəriyyə və praktika”, Bakı, Elm nəşriyyatı, 310 səh.
23. Rzayev Q.R. (2012), “Mühasibat uçotu və audit”, Bakı, Təhsil, 122 səh.
24. Rzayev R.Q. (2016), “Mühasibat uçotu və audit”, Bakı, Elm, 221 səh.
25. Tağıyev A.H. (2012), “İnnovasiya”, Bakı, Elm, 68 səh.
26. Tağıyev A.H., Köçərli H.R. (2013), “İnnovasiya siyasəti”, Bakı, ADİU, 160 səh.
27. Tağıyev A.H., Köçərli H.R. (2013), “İnnovasiya siyasəti”, Bakı, ADİU, 160 səh.

İngilis dilində

1. “Finance Azerbaijan State Economic University”, Baku, 2011.
2. “Law of the Republic of Azerbaijan No. 700 IQ of 02.07.1999 On the Chamber of Accounts”.
3. “Law of the Republic of Azerbaijan On Auditor Service”, Baku, Law, 1994.
4. “Materials of the scientific-practical conference Financial control and audit in Azerbaijan”, Azerneshr, Baku, 2019.

5. "Regulations on the Chamber of Auditors of the Republic of Azerbaijan", Baku, 1995.
6. "Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan No. 9 of 1998 On approval of the rules for issuing licenses to engage in auditing activities in the territory of the Republic of Azerbaijan".
7. "Summary report on the results of the activities of the Chamber of Auditors of the Republic of Azerbaijan for 20-2020".
8. "The role of financial control in accelerating socio-economic development. (Materials of the international scientific-practical conference)", Baku, Publication of Economy and Audit magazine, 2006.
9. Agnoletto R. and Queiroz V. (2020), "Covid-19 and the challenges in Education", Brazil: Universidade de São Paulo, 100 p.
10. Almanthari A., Maulina S., Bruce S. "Secondary school mathematics teachers' views on e-learning implementation barriers during the Covid-19 pandemic The Case of Indonesia", Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education, 2020, 16 (7), p.18-60.
11. Audit. Textbook for universities - Baku, Azerbaijan National Encyclopedia Publishing House, Baku, 2001.
12. Chao T., Saj T., Tessier F. "Establishing a quality review for online courses. Educause Quarterly", 2006, 29(3), 32 p.
13. Cherry S.J., Flora B.H. "Radiography faculty engaged in online education: Perceptions of effectiveness, satisfaction, and technological self-efficacy", Radiologic Technology, 2017, 88(3), p.249-262.
14. Compeau D.R., Higgins C.A. "Computer self-efficacy: development of a measure & initial test, Mis Quarterly", 1995, 2 (19), p.189-211.
15. De Vaus D.A. (2011), "Surveys in social research (3th Ed.)", London, Alien & Unwin, 188 p.
16. Eastin M.S., LaRose R. "Internet self- efficacy and the psychology of the digital divide. Journal of Computer- Mediated Communication", 2016, 6 (1), 145 p.
17. Hair J.F., Black W.C., Babin B.J., Anderson R.E., Tatham R.L. (2017),

“Análise multivariada de dados”, Bookman editor, 366 p.

18. Hammond T., Watson K., Brumbelow K., Fields S., Shryock K., Chamberland J.F., Herbert B. (2020), “A survey to measure the effects of forced transition to 100% online learning on community sharing, feelings of social isolation, equity, resilience, and learning content during the Covid-19 pandemic”, 222 p.

19. Hawkins B.L. “Distributed learning and institutional restructuring”, Educom Review, 2011, 34 (4), p.12-15.

20. Hill T., Smith N.D., Mann M.F. “Role of efficacy expectations in predicting the decision to use advanced technologies: The case of computers”, Journal of Applied Psychology, 2007, 72 (2), p.307-313.

21. Hong S., Jung I. “The distance learner competencies: a three-phased empirical approach”, Educational Technology Research and Development, 2016, 59 (1), p.21-42.

Türk dilinde

1. Alakoç Z. “Genel olarak uzaktan öğretim ve konuya öğretim üyelerinin bakış açıları”, Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2011, s.403-413.

2. Alea L.A., Fabrea M.F., Roldan R.D.A. ve Farooqi A.Z. “Öğretmenlerin Covid-19 farkındalığı, uzaktan eğitim eğitimi deneyimleri ve kurumsal hazırbulunuşluk ve zorluklara yönelik algıları”, International Journal of Learning, Teaching and Educational Research, 2020, 19 (6), s.127-144.

3. Alper A.A. “Pandemi sürecinde k-12 düzeyinde uzaktan eğitim: durum çalışması”, Milli Eğitim Dergisi, 2020, 49(1), s.45-67.

4. Çetin O., Güngör B. “İlköğretim öğretmenlerinin bilgisayar öz-yeterlik inançları ve bilgisayar destekli öğretime yönelik tutumları”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2014, 33 (1), s.55-77.

5. Çiftçi B., Aydın A. “Eğitim bilişim ağı (EBA) platformu hakkında fen bilimleri öğretmenlerinin görüşleri”, Türkiye Kimya Derneği Dergisi Kısım C: Kimya Eğitimi, 2020, 5 (2), s.111-130.

6. Çoklar A.N. (2008), “Öğretmen adaylarının eğitim teknolojisi standartları ile ilgili özyeterliklerinin belirlenmesi”, Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü: Yayınlanmamış doktora tezi, 22 s.

İnternet resursları

1. <http://teref.az>
2. <http://www.fa.ru>
3. <http://www.geostrategiya.az>
4. <http://www.nalog.ru>
5. <https://modern.az>
6. <https://sai.gov.az>
7. <https://www.arti.edu.az>
8. <https://www.azerbaijan-news.az>
9. https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2008_532j.htm

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Dövlət büdcəsinin tərtibi, icrası və hesabatlılığı üzrə istifadə edilən uçot metodlarının müqayisəsi.....	40
Cədvəl 2: Təhsil müəssisələrinin təhsil pillələri, şagird və müəllimlərin sayı üzrə bölgüsü.....	52

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin ÜDM-ə nisbəti, %-lə.....	26
Şəkil 2: Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar nəzərə alınmadan dövlət büdcəsinin gəlirlərini təmin edən əsas qurumlar üzrə daxilolmaların xüsusi çəkiləri, %-lə.....	26
Şəkil 3: Dövlət Vergi Xidməti xətti ilə təmin edilən gəlirlər üzrə dövlət büdcəsinə olan qalıqların (borcların) ümumi məbləğinin və tərkibinin illər üzrə dinamikası, mln. Manatla.....	27
Şəkil 4: Azərbaycan Respublikasında mal, iş və xidmətlərə görə ƏDV-nin hesablanmış, azalmış və ödənilmiş məbləğlərinin dinamikası, milyon manatla.....	28
Şəkil 5: Büdcə menecmentinin təkmilləşdirilmə istiqamətlərinin sxematik təsviri.....	31
Şəkil 6: Dövlət büdcəsinin gəlirlər və xərclər üzrə icrasının elementləri.....	32
Şəkil 7: Yenidən baxılma zamanı funksional təsnifatın bölmələrində dəyişikliklər, mln. Manatla.....	43
Şəkil 8: Funksional təsnifatın bölmələri üzrə təsdiq edilmiş proqnozların il ərzində müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən dəyişdirilməsi, mln. Manatla.....	44
Şəkil 9: 2020-ci ildə dövlət büdcəsi xərclərinin funksional təsnifatın bölmələri üzrə icrası, mln. manatla və %-lə.....	45
Şəkil 10: 2020-ci ildə dövlət büdcəsi xərclərinin funksional təsnifatın bölmələri xüsusi çəkisi, %-lə.....	45
Şəkil 11: Funksional təsnifatın bölmələri üzrə icra edilmiş dövlət büdcəsi xərclərinin rüblər üzrə bölgüsü, %-lə.....	46
Şəkil 12: İcra edilməmiş büdcə xərclərinin məbləği və onların büdcədə xüsusi çəkisi, mln. manatla və %-lə.....	47
Şəkil 13: Funksional təsnifat üzrə icra edilməmiş dövlət büdcəsi xərclərinin strukturu.....	47